

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

Bakalářská práce

Ivana Průchová

Akademická diskuze o sociální reformě v habsburské monarchii v poslední třetině 19. století

Discussion of the social reform in the academic milieu of the Habsburg
monarchy in the last third of the 19th century

Ráda bych na tomto místě poděkovala panu profesoru Štaifovi za vedení mé práce. Nebýt konstruktivních diskuzí s ním bych se nikdy nevydala touto cestou tázání. Děkuji také Jakubu Raškovi, jehož podněty mi pomohly odkrýt mnohohrstevnatost tématu. Kromě toho si velmi vážím podpory, které se mi v průběhu studia dostávalo od Štěpána a od rodičů.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 15. května 2017

.....

Ivana Průchová

Abstrakt

Tato práce analyzuje intelektuální diskursy, jež se vztahují k sociální otázce a zároveň mají ambici poskytnout východiska k jejímu řešení. Práce se soustředí na období posledních desetiletí 19. století a omezuje se na německý a český kulturní prostor. Autorku zajímá, jak se prostřednictvím symbolického jazyka vědy a systému středostavovských hodnot konstituovaly normativní představy o ideálním společenském vývoji. Inspiruje se teoretickými přístupy Michela Foucaulta a Reinharta Kosellecka, a proto nahlíží na jazykové symbolické reprezentace jako na struktury, jež společenský svět jednak reflektují, jednak také utvářejí tím, že ovlivňují sociální praxi. Autorka nejprve charakterizuje pojmání temporality v 19. století a v tomto kontextu interpretuje vyvstávající veřejné diskursy o stinných stránkách hospodářských a sociálních změn. Poté přistupuje k analýze pramenného materiálu, který sestává ze sociálně statistických studií či z obecněji zaměřených prací sociálních vědců, povětšinou národohospodářů.

Klíčová slova: Sociální otázka, diskurs, hodnotový systém, dělník, pokrok

Abstract

The thesis seeks to analyse intellectual discourses that both refer to the social question and anticipate its solution. The thesis particularly focuses on the last decades of the nineteenth century and regards the German and Czech cultural area as its delineation. The formation of normative ideas about the optimal social development by means of the symbolic power of the scientific language and through the bourgeoisie value system is the author's fundamental concern. The questioning is based on the theoretical approaches of Michel Foucault and Reinhart Koselleck, thus the language of the sources is understood in poststructuralist terms as both descriptive and performative. The author describes how the temporality mode was conceived in the nineteenth century and reads emerging public discourses about the negative aspects of the economic and social change within this context. The backbone of the thesis constitutes the analysis of the primary sources which are comprised of statistical, sociological or sociohistorical research conducted by social scientists, predominantly by economists.

Key words: Social question, discourse, value system, blue-collar worker, progress

Obsah

Úvod.....	6
1. Sociální otázka jako antiteze hospodářského pokroku	10
1.1. Symbolické vládnutí.....	15
2. Mikroskop – ohledání fyzické a mravní stránky	18
2.1. Návštěva dělnické čtvrti	18
2.2. Pracující tělo.....	25
2.3. Výchovou ke svobodě	35
3. Obzory	46
3.1. Veřejná péče a vize pokroku	46
3.2. Úloha vědy	52
Závěr	57
Prameny	60
Sekundární literatura.....	62

Úvod

Cílem mé práce je prostřednictvím analýzy dobového diskursu o sociální otázce přiblížit, jak se středostavovští intelektuálové vztahovali k problematice situaci dělnictva. Půjde o rozbor textů, jež byly produkovány „potulnými žáky národního hospodářství“¹ za účelem rozšířit stav poznání o negativních sociálních jevech industrializace a poskytnout východiska, jež by přispěla k jejich zmírnění či odstranění. Jedná se o texty, které vznikly v posledních desetiletích devatenáctého století a které jsou ve své většině spjaté s kulturním prostorem habsburské monarchie. K pramenům nepřistupuji s ambicí přiblížit se jejich prostřednictvím objektivnímu poznání minulé skutečnosti. Text pramenů pojmám jako reprezentaci, která je podmíněna diskursivními faktory. Objekty a jevy jsou zvýznamňovány touto reprezentací, nenesou tudíž význam samy o sobě. Opírám se přitom o teoretické základy poststrukturalistického myšlení, zejména o práce Michela Foucaulta. Pojmu diskurs užívám v duchu Foucaultovy definice, chápu jej jako „souhrn všech v dané historické periodě a společnosti smysluplných tvrzení a pravidel jejich tvorby.“² Diskurs určuje, co je v dané době považováno za legitimní poznání a legitimní výpověď. Dláždí cesty pojmům, kategoriím a teoriím, pomocí kterých jsou konstruovány smysl, pravda či obraz světa. Tyto jazykem vytvářené konstrukce vytyčují doménu toho, co se jeví jako skutečnost, protože se předpokládá, že řád slov je schopen zrcadlit řád věcí.³

Při interpretaci textů se pokouším o diskursivně analytický přístup: hledám pravidelnosti ve vztazích mezi klíčovými pojmy, jimiž je realita systematicky zvýznamňována a reprodukována. Všímám si binárních pozic i toho, s jakou pozicí se identifikují autoři textů. Svůj výklad strukturuji tak, že jsem si určila pole výpovědí, na něž se v analýze zaměřím. Rámcově se tyto výpovědi týkají představ o *fyzickém a mravním povznesení dělnictva, práci, pokroku, roli státu a úkolech vědy*. Pracuji s poměrně pestrým souborem pramenů, které jsou povětšinou pracemi představitelů rakouské (případně české) či německé národohospodářské školy. Jednak se věnuji interpretaci sociálně historicky zaměřených prací *Dělnická otázka: úvod v její studium*⁴ od Heinricha Herknera a *Počátky českého hnutí dělnického*⁵ od Cyrila Horáčka,

---

¹ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 425.

² ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*, Praha, 2009, s. 34.

³ WHITE, Hayden, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha, 2010, s. 292.

⁴ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897.

⁵ HORÁČEK, Cyril, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha, 1896.

a vedle toho se soustředím na díla Albína Bráfa (*Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse*⁶), Isidora Singera (*Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen*⁷) a Eugena von Philippoviche (*Wiener Wohnverhältnisse*⁸). Poslední tři zmínění „pionýři“ sociálně statistické školy předkládají středostavovskému prostředí svědectví o bídě průmyslových dělníků na podkladě svých empirických výzkumů a kvantifikují strádání prostřednictvím statistických měření. Nikoli okrajově se budu dotýkat také dvou přednášek T. G. Masaryka: *O boji hospodářském a sociálním* a *Oprávněnost a prospěšnost práce osmihodinové*,⁹ kterými chtěl podpořit požadavky dělníků stávkujících v zimě roku 1900 na Kladně. Nezbytným a užitečným zdrojem, o který opírám analýzu, jsou se sociální otázkou související hesla v *Ottově slovníku naučném*.¹⁰

Vzhledem k tomu, jak velké množství textů se v pozdním devatenáctém století k tématu sociální otázky vztahovalo, se může jevit rozhodnutí pracovat právě s výše zmíněnými prameny, a nikoli s jinými, jako arbitrární. Přirozeně není možné v rámci bakalářské práce uchopit vymezené téma tak komplexně, jak by se patřilo. Pokusím se nicméně předložit důvody, proč jsem se rozhodla pracovat s takto sestaveným souborem textů a proč je považuji v kontextu definovaného tématu za dostatečně reprezentativní. První se dotýká pozic, které autoři zaujímali na poli produkce, a též toho, co svými texty zamýšleli prosadit. Toto tázání vychází z koncepce tzv. heretické subverze, kterou představil sociolog Pierre Bourdieu a jíž míní „*možnost změnit sociální svět proměnou reprezentace tohoto světa, která přispívá k jeho skutečnosti*“.¹¹ Jinými slovy, jazyk má podle Bourdieua vedle funkce deskriptivní také funkci performativní. Autoři pramenů, nahlíženo touto perspektivou, předkládali veřejnosti (vědeckou nevyjímaje) jistý způsob vidění sociálního světa a usilovali o to zajistit si skrze tento nový pohled postavení společenské autority. Pokoušeli se o inovátorský přístup k metodice výzkumu a zároveň nezastírali politickou dimenzi svého snažení. Velkou roli v tomto sehrávalo vymezení se vůči konkurenčním myšlenkovým proudům, které podle nich při popisu společnosti selhávaly, ale i vůči uzavřenému akademickému prostředí.¹²

---

⁶ BRÁF, Albín, *Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse*, Praha, 1881.

⁷ SINGER, Isidor, *Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung*, Lipsko, 1885.

⁸ Von PHILIPPOVICH, Eugen, *Wiener Wohnverhältnisse*, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen, 1888, s. 215-277.

⁹ MASARYK, Tomáš Garrigue, *Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky*, Praha, 1905.

¹⁰ *Ottův slovník naučný*. Díl 1-27, Praha, 1888-1908.

¹¹ BOURDIEU, Pierre, *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*, Praha, 2014, s. 92.

¹² WAGNER, Peter, *A History and Theory of the Social Sciences*, Nottingham, 2001, s. 7-25.

Druhým důvodem, který mě při sestavování pramenné základny přiměl upřednostnit jisté texty před ostatními, je ambice těchto textů zachytit pro čtenáře zkušenost empirického výzkumu dělnického prostředí. Míním zde především texty Albína Bráfa, Isidora Singera a Eugena von Philippoviche. Tyto texty nebyly první svého druhu, ale vznikaly v návaznosti na tradici, kterou založil Friedrich Engels svou prací *Postavení dělnické třídy v Anglii*.¹³ Fascinuje mě na nich zejména moment, v němž se setkává vědecká konceptualizace a hodnotící kritéria intelektuálů ze středních vrstev se sociálním prostředím, které je pro ně složitě uchopitelné, ale které se přesto pokoušejí prostřednictvím jim vlastního diskursu textuálně reprezentovat. Vzniká přitom situace, v níž čím bezprostředněji je autor vystaven dělnickému prostředí, tím silněji manifestuje svou vlastní pozici. Jeho popis je založen na distinkci, a zatímco se čtenáři odhaluje pozice autora subjektu, začíná se současně to, co je předmětem popisu.

Přistoupím-li k výčtu sekundární literatury, je třeba na prvním místě podotknout, že se ke mnou pojednávanému tématu vztahuje nepřehledné množství odborných publikací. Úmysl pohroužit se do studia pramenů, o nichž bylo již tolikrát pojednáno, se tudíž může jevit jako nerozumný. Chci svůj záměr hájit tím, že mi při rozboru pramenů o sociální otázce nejde o to zmapovat bílá místa či podat plastičtější obraz minulých událostí a procesů. Odpověďmi na otázky, které si v rámci interpretace pramenů kladu, se pokouším vysledovat to, co mělo povahu pravdivého či ráz nezpochybnitelného pro jejich autory. V tomto pátrání mi proto pomáhá spíše teorie, která se k pojednávanému tématu přímo neváže. Kromě již jmenovaného Foucaulta se jedná o interpretativní přístupy Edwarda Saída¹⁴ a Reinharta Kosellecka.¹⁵ Vzkročit do tématu mi pomohly zejména krátká studie Wenera Drobeseche *Die „soziale Frage“ in der Habsburgermonarchie im zeitgenössischen gesellschaftswissenschaftlichen Diskurs*¹⁶ a jeho příspěvek *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“* v mnohasvazkové edici *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*.¹⁷ Drobesech v nich předkládá velkoryse pojatý přehled dobových přístupů k myšlence sociální reformy a zaměřuje se na ideové orientace rakouských sociálně angažovaných intelektuálů. V kontext mě uvedly také monografie Lukáše Fasory *Dělník a měšťan*,¹⁸ obsáhlý sborník *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen*

---

¹³ ENGELS, Friedrich, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig, 1845.

¹⁴ Konkrétně tím míním jeho práci o Orientalismu: SAID, Edward, *Orientalism*, New York, 1978.

¹⁵ Zde samozřejmě narážím na jeho koncept Begriffsgeschichte. KOSELLECK, Reinhart, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt nad Mohanem, 2010.

¹⁶ DROBESCH, Werner, *Die „soziale Frage“ in der Habsburgermonarchie im zeitgenössischen gesellschaftswissenschaftlichen Diskurs*, In: *Moderní dějiny*, Roč. 20, 2012, č. 1, Praha, s. 1-12.

¹⁷ DROBESCH, Werner, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX/1: Soziale Strukturen. Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-Industriellen Gesellschaft*, Wien, 2010.

¹⁸ FASORA, Lukáš, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870-1914*, Brno, 2010.

*Ländern 1848-1914*¹⁹ a editorské počiny Milana Hlavačky s Pavlem Cibulkou.²⁰ Nechci opomenout ani práci Rudolfa Kučery *Život na příděl*,²¹ která se sice zaměřuje na pozdější období, ale i tak mi byla nápomocná tím, jak propojuje debatu o sociální otázce se snahou středních vrstev vstoupit dělnictvu určité hodnotové kategorie skrze produkci vědění. V práci se nezabývám obecným charakterem této produkce, ale zaměřuji se zvláště na normativní diskursy o pokroku, mravnosti a výchově, jež frekventovaně prosvítají textovými výpověďmi a jež projektují opatření, která povedou ke zlepšení situace dělnických vrstev, potažmo společnosti jako celku.

Práce je rozčleněna do tří kapitol. V první kapitole se zabývám tím, jak pojmání temporality v 19. století ovlivňovalo způsob, jakým se konstitovala debata o sociální otázce. Představuji pole, na nichž se o sociální otázce vyjednávalo, a pozice těch, kdo do této debaty přispívali. Dotýkám se přitom kontextu, v jehož světle je záhodno nahlížet na analytickou část práce tvořenou druhou a třetí kapitolou. Druhá kapitola, která nese název Mikroskop, se zabývá tím, jak se fyzický a mravní stav dělnictva stává předmětem zájmu, posuzování a scientistické analýzy středostavovských intelektuálů. Zajímá mě především, jak se v textech profiluje hledisko autorů. A konečně ve třetí kapitole se snažím vyložit, čím je v souvislosti s tématem sociální reformy reprezentován pokrok a jak se pro autory rýsují horizonty vývoje.

---

¹⁹ FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří (Hg.), *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848-1914*, Mnichov, 2010.

²⁰ HLAVAČKA, Milan, CIBULKA, Pavel, POKORNÝ, Jiří, FEJTOVÁ Olga, BEK, Pavel, *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781-1939: ideje, legislativa, instituce*, Praha, 2015. HLAVAČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, Praha, 2013.

²¹ KUČERA, Rudolf, *Život na příděl*, Praha, 2013.

1. Sociální otázka jako antiteze hospodářského pokroku

„Pokrok a úpadek upadly do asymetrického stavu plného napětí, což umožnilo osvíceneckým intelektuálům vykládat jakýkoli kaz či výchylku jako dynamiku, která bude mít za následek ještě překotnější tempo pokroku.“²²

Pro evropskou společnost devatenáctého století je charakteristické prostorové ukotvení temporality. Vývoj byl procesem předznamenáním souřadnicemi růstu, pokroku a zdokonalování, přičemž úpadek přestal být vnímán jako zvrácení pozitivního směru vývoje a znamenal pouze dočasné sejítí z cesty.²³ Společenské změny byly uchopovány prostřednictvím pojmů jako jsou dějinný pohyb, posun, úpadek, ruch a hnutí. Modernost, pokrokovost nebo naopak zpátečnictví se staly politickými postoji, které situovaly člověka ve vztahu k jeho současnosti. Věřilo se, že pokroky v jednotlivých odvětvích lidské činnosti povedou v součtu k povznesení celé společnosti. Hovořilo se o pokrocích na poli umění, vědy či hospodářství, přičemž ovšem tyto partikulární pokroky představovaly probleskování dějinné pozitivní dynamiky, univerzalisticky chápaného Pokroku.²⁴ Hlavními faktory, které současníky vedly k přemýšlení o dějinných procesech jako o kvalitativních posunech, byly politický odkaz francouzské revoluce a bezprecedentní charakter změn ve struktuře výroby. Tyto změny vedly k přechodu od agrární k průmyslové společnosti a historici si uvykli označovat je pojmem industrializace. Jedním z těch, kdo v tomto ohledu předznamenal dobovou teleologii byl německý filozof G. W. F. Hegel, který rozpracoval filozofii dějin na bázi dialektického pohybu „světového ducha“. Jeho koncept byl zejména v německojazyčném prostředí dále rozvíjen a myšlenková konstrukce dialektického vývoje poskytovala vzdělavcům následujících generací vhodný interpretační nástroj pro reflexi hospodářských a sociálních proměn.

Promlouvám o pokroku nescházela míra ambivalence, která vysvítala na povrch zejména v otázce vztahu mezi technologickým, případně vědeckým pokrokem a mravním stavem společnosti. Mnozí současníci shledávali příčinu neuspokojivých sociálních jevů v neschopnosti společnosti držet krok s vývojem v oblastech morálky. Zdálo se, že se etika nedokázala uzpůsobit překotnému tempu vývoje a lidé tváří v tvář novým pořádkům postrádali

---

²² „Progress and decline fell into an asymmetric relationship of tension, something that permitted Enlightenment intellectuals to interpret any decay and any detour as a step that would be followed by even more rapid progress.“ KOSELLECK, Reinhart, *Future Past. On the Semantics of Historical Time*, New York, 2004, s. 231.

²³ Tamtéž, s. 227.

²⁴ Tamtéž, s. 230.

orientaci v jednání.²⁵ Rozčarování z vedlejších účinků, jež s sebou přinesly změny ve výrobě mělo různé podoby a kritika neblahých důsledků těchto změn se často tříštila, protože nějaký čas trvalo, než se etabloval jazyk, jímž se k objevivším problémům bylo možné vztáhnout.²⁶ Témata týkající se stinných stránek vývoje se postupně prosazovala ve veřejném diskursu a konstituovala rub vyprávění o hospodářských a společenských změnách. Kromě problému přímo spjatých s tovární výrobou, mezi něž lze zařadit dětskou a ženskou práci, stlačování mezd či vysokou úrazovost, se tato témata týkala i obecnějších fenoménů, jakými jsou oslabování rodinných vazeb, alkoholismus, pauperismus a z hlediska hygieny nedostačující standard bydlení. Sousloví „sociální otázka“, které se v německém prostředí objevuje poprvé v roce 1840, kdy jej užil Heinrich Heine,²⁷ nesloužilo pouze jako souborné označení těchto znepokojujících jevů, nýbrž vázalo se i k aktu kritiky. Sociální otázka tedy nejen že něco označovala, ale obsahovala v sobě i napomenutí a výzvu. Na otázku je třeba odpovědět, problém je třeba vyřešit. Návrhů na řešení sociální otázky se objevilo nespočet a lišily se jednak svou smělostí, jednak tím, v kom spatřovaly aktéra, který si má vzít řešení na starost. Polem, na kterém se o sociální otázce vyjednávalo, byla zejména dobová publicistická produkce, přičemž samozřejmě záleželo na ideovém zaměření jednotlivých periodik. Sociálně demokratický tisk se například lišil od národně orientovaných novin významy, které byly sociálním jevům přikládány, zdůrazněním určitých souvislostí na úkor jiných a samozřejmě také rozdílným konstruováním distinkce *my* a *oni*. Diskurs o sociální otázce tedy nebyl zcela koherentní a konfiguroval se vždy v závislosti na tom, kdo hovoří a k jakému publiku.

Krach na vídeňské burze roku 1873 a následující krize podlomily důvěru v ekonomický liberalismus, který devízou „laissez-faire“ vyjadřoval své přesvědčení o samoregulačních schopnostech volného trhu, a odmítal proto státní zásahy. Paralelně vůči tomuto stylu myšlení lze ovšem v Rakousku, ostatně stejně jako v Německu, vysledovat tradičnější sociálně-ekonomické představy vážící se na stát jako na organický celek (*Staatskörper*). V něm jsou sociální, hospodářská a kulturní sféra vzájemně propojeny.²⁸ Mnohým intelektuálům i státním úředníkům se proto jevilo přirozené delegovat řešení sociální otázky na stát. Lorenz von Stein,

---

²⁵ KOSELLECK, Reinhart, *Future Past. On the Semantics of Historical Time*, New York, 2004, s. 235. Dále pak ASSMANN, Aleida, *Transformation of the Modern Time Regime*, In: LORENZ, Chris (ed.), *Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future*, Göttingen, 2013, s. 44.

²⁶ Hledáním jazyka kritiky, který by reflektoval negativní důsledky industrializace se zabývá diplomová práce Jakuba Rašky. RAŠKA, Jakub, *Chudoba, pauperismus a sociální otázka jako veřejné diskurzy v habsburské monarchii doby předbřežnové a revoluce 1848/1849*. Praha, 2016. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Jiří ŠTAIF.

²⁷ PANKOKE, Eckart, *Soziale Bewegung – Soziale Frage – Soziale Politik: Grundfragen der deutschen „Socialwissenschaft“ im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1970.

²⁸ LOEWENSTEIN, Bedřich, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha, 2009, s. 333.

první teoretik sociálního státu, hovoří v tomto kontextu o státu jako o „království sociální reformy“ (*Königtum der sozialen Reform*) a stát vnímá jako instanci, pod jejíž záštitou může být znovu nastolena harmonie mezi prací a kapitálem. Stát v roli mediátora se objevoval v teoretizujících spisech konzervativně laděných intelektuálů, kteří společnost nahlíželi v křesťanském patrimoniálním pojetí jako stavovsky a účelně strukturovanou. Vedoucí roli na poli sociální politiky připisovali státu i na akademické prostředí vázaní národohospodářští teoretici, kteří navazovali na koncepty von Steina a pokoušeli se nalézt střední cestu mezi radikálním, materialistickým socialismem a egoisticky zaměřeným kapitalismem.²⁹ Cestou přiměřených opravných opatření se mělo dosíci urovnání společenských rozporů a důstojných životních podmínek pro každého (*Wohlfahrt*). V této souvislosti hovoří Adolph Wagner o státu jako o „orgánu morální solidarity“, který s rozvážností diagnostikuje a léčí společenské neduhy, a tak předchází sociálním bouřím.³⁰ Narůstající akademická produkce o sociální otázce našla značnou odezvu ve veřejném diskursu postliberální éry. Postupně docházelo k proměně jazyka. Částečně se upustilo od moralizujících formulací a stále významnějším se stával jazykový modus vědy, když výzkumníci začali učené veřejnosti předkládat svá měření organizovaná do tabulek doprovázená podrobným popisem. Z negativních sociálních jevů se staly kategorie, přičemž šlo důsledně o jejich kvantifikaci a o stanovení jejich příčin. Řešení bylo do té míry nabíledni, nakolik si byli výzkumníci jisti tím, že na základě racionálního poznání lze dospět k jeho organizovanému uskutečnění.³¹ Přesvědčení o legitimitě vlastní optiky, autorita vědy, kategorizace sociálních poměrů a smělé postuláty ozdravných opatření v důsledku posílily jejich sebevědomí.³²

Platformou, která vědce s podobnou orientací sdružovala, byl roku 1873 v Německu založený *Spolek pro sociální politiku* (*Verein für Socialpolitik*). Politický náboj etablující se národohospodářské vědy byl od počátku reflektován a akademičtí sociální teoretici čelili kritice, která je označovala za katedrové socialisty. Řada z nich vskutku zastávala sympatie k určité formě socialismu, Werner Sombart se například označoval za marxistu. V naprosté většině ale odmítali revoluční řešení a apelovali na stát, jemuž ukládali funkci sjednatele sociálního míru. Usilovali o zmírnění napětí ve společnosti, které bylo generováno kapitalistickou formou hospodářství, čehož mělo být dosaženo opravami pracovního poměru,

---

²⁹ DROBESCH, Werner, Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“, In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (Hg.), Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX/1: Soziale Strukturen. Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-Industriellen Gesellschaft, Wien, 2010, s. 1434.

³⁰ Tamtéž, s. 1435.

³¹ LOEWENSTEIN, Bedřich, *Víra v pokrok*, Praha, 2009.

³² KUČERA, Rudolf, *Život na příděl*, Praha, 2013, s. 65.

bytovou politikou, sociálním zákonodárstvím a integrací dělnictva do stávajícího společenského systému (*Verbürgerlichung*).

Tito vědci navíc, na rozdíl od sociálně demokratických organizací, nepovažovali za nutné dopřát sluchu těm, z kterých si učinili objekt zájmu,³³ přestože jim upřímně šlo o zlepšení jejich životní úrovně. Nesestoupili ze své „katedry“, snad by to dokonce vnímali jako něco nepřírozeného. Ani terénní výzkumy některých z nich neměly vliv či naopak podpořily jejich středostavovské ukotvení. Vydali se do továrních a chudinských bytových čtvrtí s dopředu stanoveným úmyslem: sbírat relevantní data. To, co pro ně bylo hodné zájmu a co se stalo předmětem výpovědi, bylo předznamenáno jejich autoritativní perspektivou podpořenou ideou vědeckosti jejich počínání. Sociální realitu zachytili ve svých sociálně statistických studiích, v texturalizované „projekci sémantického území.“³⁴ Právě tím, jaký význam připisovali okolní realitě a jak o ní hovořili, se identifikovali jako členové konkrétní kulturní skupiny.³⁵

Odborná produkce „katedrových socialistů“ našla kladnou odezvu na některých stupních státní správy i ve vládních kruzích. V osmdesátých letech započal v bismarckovském Německu převratný projekt sociálního zákonodárství, jehož cílem bylo „zahojení společenských škod“ (*die Heilung der sozialen Schäden*).³⁶ V zákulisí státních opatření o dělnickém pojišťování stál například přední politický ekonom Albert Schäffle, jenž ideály sociální politiky definoval s využitím kategorie síly národa: „*Na výši státnického obzoru nejvyšším cílem jest nikoli bohatství a zdatnost několika jedinců, nýbrž největší tělesná, hmotná a mravní síla celého národa: právě touto silou národ se uplatňuje v boji o život.*“³⁷ Je patrné, že projekt sociálního pojištění vycházel z konzervativně orientovaných pozic, který proti představě třídní společnosti kladl model jednoty národa organicky tvořeného jednotlivými stavy. Podnět k provedení těchto dalekosáhlých reforem byl mimo jiné součástí obecnější Bismarckovy politické strategie, která usilovala o to vzít vítr z plachet sociálně demokratickým organizacím. Se zřetelem k této okolnosti lze systém státního pojištění postavit do těsné blízkosti s represivními zákony namířenými proti socialistům.

---

³³ „Dělnictvo, jakožto ostře ohraničená vrstva sociální, nabývá v soudobé společnosti rostoucí platnosti a významu a stává se proto vždy pilnějším předmětem sociálně ekonomického pozorování.“ HORÁČEK, Cyril, Počátky českého hnutí dělnického, Praha, 1896, úvodní stránky předmluvy.

³⁴ Viz. WHITE, Hayden, Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje, Praha, 2010, s. 285.

³⁵ Tamtéž, s. 111.

³⁶ Kaiserliche Botschaft, 17. November, 1881. In: Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages V. Legislaturperiode. I. Session 1881/82, Berlin, 1882. Dostupné online: http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt3_k5_bsb00018436_00051.html (náhled 20.3.2017).

³⁷ SCHÄFFLE, Albert, Z mého žití, Praha, 1911, s. 46-47.

Vláda Eduarda Taaffeho v Rakousku zahájila podobné kroky na poli sociální legislativy v těsném závěsu za svým sousedem, přičemž se ve většinové míře inspirovala bismarckovským modelem postaveným na paternalistických zásadách.

Na okraji této kapitoly ještě zmíním, že specifický přístup k sociální otázce se postupem času zformoval i v prostředí katolické církve. Narativy, kterých se při popisu proletarizovaných vrstev obyvatelstva užívalo, byly ovlivněné tradičními náhledy na chudobu. Nějakou dobu trvalo, než se křesťanským kritikům společenských pořádků podařilo vystavět svou analýzu adekvátnějším způsobem, aby lépe korespondovala se sociální realitou. Církevní organizace usilovala o to získat do svého tábora deklasované vrstvy a rozhodla se smočit prsty v dělnickém prostředí, které do té doby bylo po organizačně politické stránce doménou sociální demokracie.³⁸ Vedle dělnických hnutí se začala rozvíjet i katolická sociální platforma, která byla ovšem otevřená širší základně. Dělnická otázka byla jen jednou vedle řady dalších; křesťansko-sociální diskurs v sobě zahrnoval také otázku „malého živnostníka“ a „malého rolníka.“ Zejména po vydání papežské encykliky „*Rerum novarum*“ (1891) začala křesťanská kritika nešvarů kapitalistického hospodářství a aktivita usilující o zmírnění společenského napětí soutěžit s antagonistickou politickou polohou sociální demokracie.³⁹ Postupně se profilující křesťanští sociálové neodmítali základní kameny stávajícího společenského zřízení, jako byl institut soukromého vlastnictví a systém tržního hospodářství, zasazovali se ovšem o principy subsidiarity a solidarity, které by uvedly v soulad soukromé a kolektivní zájmy.⁴⁰

Představené jazykové reprezentace sociální otázky se vzájemně prolínaly a vykazovaly formy příbuzenství. Důležité bylo, že se skrze tyto reprezentace konstituovaly *objekty*,⁴¹ o které bylo možno opřít zájem a na které se nahlíželo systémem vlastních hodnot. Hovořit o sociální otázce znamenalo situovat *dělnictvo* či *stát* do sítě vztahů, a tak jim připsat konkrétní poslání. Angažovat se ve snaze o řešení znamenalo definovat cesty (celo)sociálního pokroku a nástroje emancipace.⁴²

---

³⁸ Podrobně o angažmá církevních představitelů na tomto poli pojednává Inge Zelinka. ZELINKA, Inge, *Der autoritäre Sozialstaat: Machtgewinn durch Mitgefühl in der Genese staatlicher Fürsorge*, Vídeň, 2005.

³⁹ DROBESCH, Werner, *Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“*, In: RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX/1: Soziale Strukturen. Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-Industriellen Gesellschaft*, Wien, 2010, s.1450.

⁴⁰ Tamtéž, s. 1453.

⁴¹ Odkazují na přístup Ruth Wodak, jež poukazuje na tvořivou povahu diskursu, který produkuje situace, objekty, vědění a sociální identity. In: ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*, Praha, 2009, s. 82.

⁴² Příkladem může posloužit citát z knihy *Dělnická otázka* od Heinricha Herknera, který od povznesení dělníků odvozuje další společenské procesy: „*Jde však i o další povznesení z tohoto povznesení vycházející, totiž o povznesení veškeré ostatní společnosti na vyšší mravní a duševní kulturní stupeň. Teprve potom kyne naděje na novou epochu vyšší civilizace, na mravně dokonalejší pojmání poměru lidí navzájem.*“ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 335.

1.1. Symbolické vládnutí

Výkladové perspektivy sociální otázky podnítily tehdejší angažované intelektuály k novému nahlížení na společnost a na funkci, kterou by v ní měli oni sami sehrávat. Mnohost přístupů, které se v rámci této problematiky střetávaly, činily ze sociální otázky důležité téma specificky politického zápasu o významy. Střetávaly se různé vize, které si nárokovaly být autoritativními reprezentacemi společenského uspořádání. Není tedy divu, že se takto obhospodařované téma současníkům jevilo vhodné pro předestření své vlastní představy, jež by jim ve společnosti mohla zajistit pozici autority. Pro většinu z nich však sociální otázka představovala jen zlomek jejich společenského angažmá.

Isidor Singer se narodil roku 1857 v Budapešti do rodiny obchodníků s textilem. Vystudoval ve Vídni právo, matematiku a přírodní vědy a od roku 1882 působil na tamní univerzitě jako profesor statistiky. V následujících letech se pohyboval v regionu severních Čech, kde prováděl výzkum o dělnických poměrech. Vedle těchto aktivit byl též kritikem rozmáhajícího se antisemitismu a v devadesátých letech pak společně s Heinrichem Kannerem založil levicově liberální týdeník *Die Zeit*, do něhož přispívali intelektuálové rozličného ražení od Theodora Herzla až po T. G. Masaryka. Singer nepochybně směřoval k pozici veřejného intelektuála, který by působil nad rámec své úzké vědecké profilace a zastával se širších společenských zájmů.

Tato ambice byla společná mnohým dalším autorům. Eugen von Philippovich působil jako profesor ekonomie ve Freiburgu a posléze ve Vídni. Byl členem *Spolku pro sociální politiku*. Vedle toho se angažoval v německé koloniální politice a v roce 1896 založil ve Vídni Sociálně-politickou stranu, která sdružovala intelektuály spřízněné s myšlenkami fabianismu. Svou povahou byla tato strana spíše honorační, a nedařilo se jí proto nějak zásadně ovlivňovat politické dění v předválečném Rakousku. V roce 1900 byl dále spoluzakladatelem *Mezinárodní asociace pro dělnické ochranné zákonodárství*. Jeho vídeňskými žáky byli mimo jinými také Joseph A. Schumpeter a Emil Lederer.

I T. G. Masaryk byl činný v mnoha vzdělaneckých podnicích. Angažoval se jednak jako veřejný intelektuál (ve sporu o rukopisy a později při hilsneriádě), jednak jako politik. Sociální otázka stála v jeho programu poněkud ve stínu otázky národní. Od roku 1890 působil Masaryk ve straně Mladočechů, za něž byl o rok později zvolen jako poslanec do Říšské rady. V roce 1900 stál u vzniku Realistické strany, která ale, podobně jako Philippovichova Sociálně-politická strana, nikdy nepřerostla v masovou organizaci. Masaryk byl přítomen téměř u každého společenského sporu v oněch letech, a právě prostřednictvím některých svých

nonkonformních postojů anticipoval, slovy Bourdieaua, symbolický zisk ve formě společenského uznání.

Ke kombinaci akademické a politické kariéry došlo i v případě českého národohospodáře Albína Bráfa. Ten roku 1874 úspěšně zakončil studia na právnické fakultě v Praze a jeho studie o poměrech severočeského dělnictva mu následně zajistila v odborném milieu věhlas. Díky ní byl roku 1882 jmenován profesorem národního hospodářství na pražské univerzitě.⁴³ Podobně jako Masaryk vnímal Bráf otázku sociální v těsné souvislosti s otázkou národní, o čemž nejlépe vypovídá jeho program *Dovršení národního obrození*. Hospodářský úspěch měl završit českou národní emancipaci, která doposud slavila úspěchy především ve sféře kulturní a politické.

Bráf byl činný ve staročeské straně a již od osmdesátých let zastával funkci poslance v zemském sněmu. Politickým profilem a ostatně i hospodářským programem se výrazně lišil od Isidora Singera, se kterým v osmdesátých letech sdílel stejné výzkumné pole. Lze to vysledovat zejména na jejich odlišných postojích vůči severočeským podnikatelům, přičemž Bráf se k buržoazii stavěl celkově loajálněji a spatřoval v ní z hlediska její funkce ve společnosti nejprogresivnější sociální vrstvu.

Pro německého národohospodáře Heinricha Herknera představovala zkušenost s neutěšenými poměry severočeských dělníků rovněž zásadní zlom, ovlivnila totiž zcela jeho kariérní směřování. Narodil se do podnikatelské rodiny roku 1863 v Reichenbergu, tedy v dnešním Liberci, a absolvoval zde základní vzdělání. Zájem o sociální otázku předznamenala jeho zkušenost z dětství, v němž byl svědkem místního průmyslového rozvoje. Následně studoval politickou ekonomii na univerzitách ve Vídni, Lipsku, Berlíně, Freiburgu a Štrasburku. Na popud svého profesora Luja Brentana se pustil do výzkumu bavlněného průmyslu v Alsasku, který publikoval pod názvem *Die oberelsässische Baumwollenindustrie und ihre Arbeiter*.⁴⁴ Následovaly cesty po západní Evropě, delší pobyt ve Vídni a působení na univerzitách ve Freiburgu a v Karlsruhe, kde se mimo jiné věnoval psaní svého nejznámějšího a nejprekládanějšího díla, *Dělnické otázky*.⁴⁵ Herkner byl také členem *Spolku pro sociální politiku*, v němž od roku 1911 zastával funkci viceprezidenta a počínaje rokem 1917 se ujal jeho předsednictví.⁴⁶ Ve svém díle vystavěl důkladné teoretické základy, o něž se měla studia

---

⁴³ ŠMEJKAL, Miroslav (ed.), Významní čeští národohospodáři, Praha, 1993, s. 10-11.

⁴⁴ HERKNER, Heinrich, Die oberelsässische Baumwollenindustrie und ihre Arbeiter. Auf Grund der Thatsachen dargestellt, Strassburg, 1887.

⁴⁵ HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897.

⁴⁶ STAVENHAGEN, Gerhard, Herkner, Heinrich, In: Neue Deutsche Biographie, Band 8, Berlin, 1969, s. 622.

o sociální otázce opírat a jež z nynější perspektivy vynikají hlavně tím, jak akcentují působení moderního pracovního procesu na lidskou psychiku.⁴⁷

Diskursivní analýza sama o sobě nedovede odkrýt celistvý smysl výpovědi, pokud nevezme v potaz sociální podmínky produkce konkrétních diskursů. Ty v tomto případě svědčí o provázanosti sociálně-vědního prostředí s politickým životem a také o tom, že se téma sociální otázky vzhledem ke společenské situaci jevílo jako perspektivní pro společenské angažmá a intelektuální práci. Sociální otázka vypovídala o nefunkčnosti tehdejšího společenského systému, a proto tvořila výchozí bod pro formulování představ o spravedlivějším či pokrokovějším řádu. Ty pak soupeřily o symbolickou legitimitu a v případě úspěchu přispěly k proměně společenské skutečnosti tím, že se změnily jazykové prostředky její reprezentace.⁴⁸

---

⁴⁷ STAVENHAGEN, Gerhard, Herkner, Heinrich, In: Neue Deutsche Biographie, Band 8, Berlin, 1969, s. 622.

⁴⁸ BOURDIEU, Pierre, Co se chce říct mluvením. Économie jazykové směny, Praha, 2014, s. 93.

2. Mikroskop – ohledání fyzické a mravní stránky

„Stejně jako mikroskopické zkoumání v přírodních vědách, které vytahuje z temnoty i ty nejnepatrnější, a přesto tak důležité faktory organického života, musí postupovat zkoumání sociálního života, aby dosáhlo plného objasnění a poskytlo poučení.“⁴⁹

„Velkopřůmysl má bezpochyby své světlé stránky a často je patrná snaha poukazovat triumfálně právě na tyto. Má ale také stinné stránky, které jsou temné jako noc. Věda, která nemá za úkol velebení a zanícené rozveselování, nýbrž kritické posuzování a střízlivé, seriózní objasnění, zkoumá skvrny na slunci stejně jako světelné stopy ve stínu. Vědecký pozorovatel se nesmí nechat zaslepit září průmyslových úspěchů, nýbrž proniknout až k temnotě, která mu před oči postaví jejich stinný vrub. Vědecký průnik temnotou totiž předznamenává budoucí vyjasnění.“⁵⁰

V následujícím výkladu podrobuji rozboru soubor vybraných pasáží, které se vztahují k fyzické stránce člověka-dělníka: úryvky se jednak zaměřují na jeho životní prostředí (byt, tovární haly), jednak tematizují lidskou přirozenost a zdravotní stav ve vztahu k práci a reprodukci. V závěrečné podkapitole se zaměřuji na diskursy o výchově a mravnosti.

2.1. Návštěva dělnické čtvrti

O ubohosti životních podmínek severočeského dělnictva se mohl Isidor Singer přesvědčit na vlastní oči. Nespokojil se s údaji vypracovanými místními úřady, ani s informacemi, které mu poskytl trutnovský lékař. Chtěl svá sociálně statistická zkoumání ozřejmit i vyličením kuriózní události,⁵¹ již byl svědkem. Jedenáctého listopadu 1883 se po desáté hodině večerní

---

⁴⁹ „Wie die mikroskopische Untersuchung in der Naturwissenschaft die unscheinbarsten und doch so wichtigen Faktoren des organischen Lebens, muss sie die des socialen Lebens aus dem Dunkel hervorziehen, um so eine Fülle von Aufklärungen zu erlangen und zu bieten.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 6.

⁵⁰ „Unzweifelhaft hat die Grossindustrie ihre Lichtseiten, und ist man oft genug bestrebt, auf dieselben triumphirend hinzuweisen; sie hat aber auch ihre Schattenseiten, ihre dunkeln, nächtlich dunkeln Partien, und die Wissenschaft, die nicht verherrlichen, sondern kritisch beurtheilen, nicht überschwänglich verklären, sondern nüchtern und ernst erklären und belehren soll, die ebenso gut nach den Flecken in der Sonne wie nach der Lichtspur im Schatten forscht, muss ungeblendet durch den Glanz und Schimmer der grossindustriellen Erfolge auch in jenes Dunkel dringen, welches deren Kehrseite vor das Auge des socialwissenschaftlichen Beobachters stellt; denn ins Dunkel wissenschaftlich dringen, heisst es mit der Zeit erhellen.“ Tamtéž, s. 104.

⁵¹ Této události se dostává místa tamtéž na stranách 186-191.

vypravil za doprovodu policejního komisaře do chudinské čtvrti v Trutnově. Společně s dalšími dvěma členy hlídky, kteří jim osvětlovali cestu, vstoupili do neuzamčeného domu. Již v chodbě přepadl Singera tísnivý pocit, když se nadechl vzduchu silně páchnoucího po záchodu, o který se dělil celý dům se svými šedesáti třemi obyvateli. Po tom, co spatřil, když vstoupil do prvního pokoje, se mu udělalo tak nevolno, že musel na několik minut vyhledat čerstvý vzduch. Kromě toho, že byl pokoj o patnácti metrech čtverečních zaplněn mefitickým vzduchem, v něm našel čtrnáct namačkaných spících těl. Většina z nich spala bez přikrývky na holé zemi bez žádné ochrany před hmyzem, který se hemžil po podlaze a zdech. Teprve nyní docenil Singer v úplnosti ochranné opatření policejního komisaře, který před tím, než se vydali na průzkum, pomazal Singerovi a sobě podrážky petrolejem. Kromě lidí, jedné postele a hmyzu se v bytě nenacházelo žádné vybavení.

V bytě o poschodí výš se Singerovi naskytla stejně bezútěšná podívaná. V rohu místnosti si povšiml páru, který byl vyrušen při souloži, kterou mladý chlapec s dívkou provozovali za přítomnosti dívčiny rodičů, sourozenců a ostatních nájemníků. Na půdě se tísnili lidé bez ladu a skladu, které pozdní návštěva policejního komisaře nijak nepřekvapila vzhledem k tomu, že šlo o pravidelný jev. Poté, co byla prohlídka u konce, se Singer nacházel ve stavu omráčenosti a nedokázal ze sebe vypravit jiná slova než „Jak strašné, jak strašné!“ („Entsetzlich!“). Od komisaře se mu dostalo utěšení, že to, co viděl, bylo jen slabším odvarem možných eventualit. Sám prý byl svědkem toho, kdy v jedné místnosti vedle sebe „leželi šestinedělka, člověk nakažený tyfem a mrtvé dítě.“⁵²

Žalostnost tohoto svědectví doplňuje Singer optikami vědeckých autorit. Přelidněné místnosti a nedostatek čerstvého vzduchu mají z hlediska hygieniků neblahý vliv na fyzický stav člověka a dle sociologů ovlivňují negativně i jeho morální a sociální situaci.⁵³ Vkládá do textu oficiální oznámení trutnovského lékaře, v němž se hovoří o v místnostech se mačkajících osobách, „*rodících se zárodcích nemocí*“ a „*páření již od desátého roku věku*.“⁵⁴ Důsledky těchto poměrů mají přirozeně dopad na rodinné vazby, které se rozvolňují a člověk tak ztrácí společenské ukotvení. Singer konstatuje, že vlivem bytových poměrů funkční rodina téměř zcela zanikla. Řešení této krize hledá v bytové politice na státní a obecní úrovni. Rodinný řád může být obnoven výstavbou účelných (*rationell*) obytných domů pro dělníky.⁵⁵

---

⁵² SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 191.

⁵³ Tamtéž s. 181.

⁵⁴ Tamtéž s. 191.

⁵⁵ Tamtéž s. 255.

Albín Bráf, pohybující se ve stejném regionu jen o čtyři roky dříve, píše o svých návštěvách dělnických bytů střízlivější formou.⁵⁶ Byty horníků v něm vyvolaly veskrze uspokojujivé pocity. Ve své většině byly vybaveny obстоjným nábytkem a všude byla patrná snaha po „milé výzdobě“: na zdech visely barevné obrázky. Kontrastně vůči tomu ovšem nahlíží na byty sezónních dělníků, které pro něj představují svědectví „proletářské nahoty.“ Tyto byty byly obvykle zcela prosty nábytku a zahrádka před domkem působila pustým dojmem, skoro jako kdyby nebyly vůbec obývány. O opaku svědčil pouze slamník, nejnutnější nádobí, kufr a pár barevných obrázků na zdi. Bráf tedy vyvozuje spojitost mezi charakterem zaměstnání a podobou domácnosti. Na dalším místě⁵⁷ hovoří o tom, jaké příznivé dopady by mělo, kdyby dělník nabyt byt do osobního vlastnictví: jednak by si v sobě vypěstoval spořivost, a navíc by jeho život získal stabilnější formu. Místo, kde se zdržuje, by se stalo jeho domovem.

Podstatně naléhavěji konstruuje bytovou otázku Eugen von Philippovich, který ji představuje na podkladě celospolečenských souvislostí. Bytová otázka je podle něho otázkou všech, kterým jde o lepší budoucnost a kteří soucítí s neštěstím.⁵⁸ Svou studií *Wiener Wohnungverhältnisse* chtěl přispět k prohloubení veřejné diskuse tak, aby se téma bydlení nevytratilo jako „přelud na otevřeném moři.“⁵⁹ K tomu, aby na tomto poli došlo nikoli pouze ke zlepšení, nýbrž k rekonfiguraci základny za účelem racionálnějšího bydlení, je potřeba, aby se bytová otázka stala předmětem zkoumání moderních autorit: techniků, hygieniků, národohospodářů a politiků.⁶⁰ Směr kýženého vývoje měl působit na obnovu rodinných vazeb a genderových rolí, výchovy a mravnosti. Jednopokojové byty přitom neumožňovaly organizaci domova jako místa „útulného rodinného života,“⁶¹ protože neodpovídaly představě oddělených sfér.⁶²

Philippovich, stejně jako výše pojednaní výzkumníci, opřel svou studii o přímou osobní zkušenost. Životní situaci lidí obývajících maličké byty ověřil na vzorku bytů ve vídeňských chudinských čtvrtích, které si vybíral na základě pečlivě zvážených souvztažností. Nejdříve vyslal na obhlídku terénu důvěrníka, inteligentního dělníka, jehož pověřil předběžným šetřením, které sám na následující kontrolní obchůzce překontroloval. Philippovich poukazuje

---

⁵⁶ BRÁF, Albín, Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881, s. 51.

⁵⁷ Tamtéž, s. 65.

⁵⁸ Von PHILIPPOVICH, Eugen, Wiener Wohnverhältnisse. In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Tübingen, 1888, s. 217.

⁵⁹ Tamtéž, s. 216.

⁶⁰ Tamtéž, s. 215.

⁶¹ Tamtéž, s. 219.

⁶² O představě oddělených sfér: TINKOVÁ, Daniela, „Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století? In: ŘEPA, Milan (ed.), 19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly, Praha, 2008, s. 458-478.

na namátkový charakter výzkumu a zmiňuje těžkosti, s nimiž se potýkal vzhledem k nedůvěřivosti domovníků a některých obyvatel. Metodicky k šetření přistupoval tak, že objem obytného prostoru dělil počtem obyvatel, kteří se o něj dělili, přičemž měřítkem únosnosti mu byla minima stanovená lékaři a hygieniky.⁶³ Na základě měření dospěl k závěru, že naprostá většina jím navštívených bytů nesplňuje lékařská doporučení ani normy stanovené rakouským zákonem o dělnických bytech z února 1892.⁶⁴

Vedle řeči čísel předkládá Philippovich své osobní svědectví a staví tak čtenáři do zorného pole obraz bída, která v bytech panuje. To málo ze slunečních paprsků, které proniknou do sklepních bytů, tu a tam osvětlí nahé děti na starém gauči⁶⁵ či směsici lidských těl. Informace, které nám výjev zprostředkovávají se omezují na určení stáří a pohlaví, případně zda se jedná o rodinu či nikoli. Obyvatelé domu jsou líčeni jako apatické objekty:

*„Hned vedle bydlí sedmičlenná rodina. Muž, žena, tchyně a čtyři děti. Mají jeden obytný pokoj a kuchyni o rozměrech 20,5, příp. 7,35 metrů čtverečních s výškou 3,2 metru. V zimě používají pouze hlavní pokoj, aby ušetřili na nákladech na topení. Tři chatrné postele, truhla a stůl jsou jedinou výbavou. Postele jsou povlečené hadry a další cary visí po stěnách. Tím vším prostupuje ‚pach chudiny.‘ V jedné posteli sedí asi desetileté vyzáblé děvče. S hloupým výrazem v očích k tělu přitiskuje dřevěnou panenku. Mladší děti si hrají na zemi. Dvě ženy tam jen tak stojí s tupým výrazem bez známky údivu z našeho vpádu, bez jakéhokoli porozumění ohledně našich úmyslů. Jsou to bledé, povadlé postavy.“*⁶⁶

Podobným způsobem líčí i další byty a jejich obyvatele. Z všudypřítomného nedostatku a bída vyvozuje, že bydlení nižších vrstev neslouží jiné funkci, než že je primitivní ochranou před venkovním světem, zatuchlým, špinavým „útočištěm pro těla vyčerpaná prací.“⁶⁷ Nenachází v životních poměrech dělnictva žádné známky zdravého občanského života: „rodinnou péči, ochranu studu, skrytí pohlavního života rodičů před dětmi, výchovné snahy vůči dětem ani

---

⁶³ Von PHILIPPOVICH, Eugen, Wiener Wohnverhältnisse, In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Tübingen, 1888, s. 225.

⁶⁴ Tamtéž, s. 228.

⁶⁵ Tamtéž, s. 229.

⁶⁶ „Gleich daneben wohnt eine siebenköpfige Familie, Mann, Frau, Schwiegermutter und vier Kinder. Sie haben Zimmer und Küche, mit einer Grundfläche von 20,5 bzw. 7,35 qm, mit einer Höhe von 3,2 m, benutzen aber im Winter die Küche nicht, um Heizmaterial zu sparen. Drei Betten, ein Kasten, ein Tisch bilden die Wohnungseinrichtung, alles verlottet. Lumpen bedecken die Betten: Fetzen, die einmal Kleider waren, hängen an der Wand. Ueber dem Ganzen schwebt der ‚Arme-Leut-Geruch.‘ In dem einen Bette sitzt ein etwa zehnhähriges, krankes und abgezehrtes Mädchen. Mit blödsinnigen Ausdruck in den Augen drückt es eine Holzpuppe an sich. Kleinere Kinder spielen auf dem Boden. Die zwei Frauen stehen da und sehen stumpfsinnig vor sich, ohne Verwunderung über unser Eindringen, ohne Verständnis für unser Wollen. Es sind blasse, welke Gestalten.“ Tamtéž, s. 231-232.

⁶⁷ „nur dem erschöpftesten Körper zur Ruhestätte werden kann.“ Tamtéž, s. 236.

organizaci volnočasových aktivit. “⁶⁸ Řečeno ve zkratce, dělnické byty nejsou útulné, osvěžující a umořenému dělníkovi nenaskýtají kýžený přístav klidu. Člověk vystavený tomuto způsobu života naopak fyzicky i duševně uvažá a postupem času klesne na úroveň bezohledného hrubiánství.⁶⁹

Odpovědnou za bezútěšný stav nižších tříd činí Philippovich celou společnost. Konkrétně se jeho kritika obrací na laxnost obecních úřadů a na to, že doposud nedošlo k formulování zásad bytové politiky. Oponuje názoru, který pronajímání bytů interpretuje jako privátní záležitost. Stejně jako pracovní smlouva, uvádí, musí nájemní smlouva podléhat regulacím ze strany státu, protože i ona v sobě nese veskrze sociální charakter.⁷⁰ Státní a obecní intervence a racionální systém plánování nejsou pokroku na překážku, spíše naopak: stáčí jeho orientaci správným směrem. Státní a obecní instituce proto musí dopřát sluchu technikům, hygienikům a lékařům a mezitím se pustit do plánovité a ustavičné výstavby domů určených pro nižší vrstvy. Mezi další projekty, organizované na státní nebo obecní úrovni, Philippovich zařazuje prohloubení a podporu infrastruktury, zřizování parků a hřišť a vybudování systému vodního zásobování a kanalizace.⁷¹ Tyto kroky budou mít v důsledku příznivý vliv na tělesné a duchovní *posílení* dělníka. Svými vyššími pracovními výkony bude moci dosáhnout zvýšení mzdy a tím pádem i lepší životní úrovně. Figuruje zde tedy myšlenka zajištění základního životního standardu ze strany státu, přičemž kritéria důstojného života jsou určena odborníky. *Wiener Wohnverhältnisse* byly napsány s aspirací podnítit správní orgány ke konkrétním aktivitám na poli bytové politiky. Potřeba reformy se Philippovichovi jevila být neodkladnou. „*Položíme-li ruce do klína, bude zhouba zapříčiněná bytovými poměry, která pustoší zdraví a duchovní růst širokých vrstev obyvatel, nadále trvat.*“⁷² Svou studii ukončuje nepůvodním literárním topoi o epidemii, která propukne v srdci chudinské čtvrti, ale nezastaví se před dveřmi majetných. Následovat bude relativizace společenské smlouvy jako takové a regres až ke stavu *homo homini lupus*. Zjednání nápravy se nabízí jako jediná cesta, jak předejít katastrofě. Bytová

---

⁶⁸ „*die besondere Fürsorge für die Grundbedürfnisse des täglichen Lebens, für die Erkrankten und Pflegebedürftigen, die Wahrung der Schamhaftigkeit durch Trennung der Geschlechter, Verhüllung des Geschlechtslebens der Eltern vor den Kindern, die erzieherische Fürsorge der Eltern für die Kinder in Stunden der Ruhe und Erholung.*“ Von PHILIPPOVICH, Eugen, *Wiener Wohnverhältnisse*, In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen, 1888, s. 236.

⁶⁹ Von SCHMOLLER, Gustav, *Zur Sozial- und Gewerbepolitik der Gegenwart. Reden und Aufsätze*, Lipsko, 1890, s. 348.

⁷⁰ Von PHILIPPOVICH, Eugen, *Wiener Wohnverhältnisse*. In: *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen, 1888, s. 255.

⁷¹ Tamtéž, s. 250.

⁷² „*legen wir die Hände in den Schoss, dann werden die gräulichen Verwüstungen, welche unsere Wohnungszustände im Leben, der Gesundheit und dem geistigen Wesen der Bevölkerung anrichten, andauern.*“ Tamtéž, s. 264.

politika není tedy pouze věcí soucitu a lidskosti, nýbrž vychází ze střízlivého úsudku a věcného státního zájmu.⁷³

Neblahý dopad, které mají berlínské bytové poměry na mravní stav mladých dělnic, popisuje sociální reformátorka Elisabeth Gnauck-Kühne ve svém sociálně statistickém šetření:

„Po namáhavé práci v továrně, kde snášela lomož a prach, touží po klidu, po osvěžení. Před ustanovenou dobou nemá však právního nároku na místo v těsném bytě, jest tu pouze trpěna. Je-li kvartýrská ve špatné náladě, musí poslouchati řeči, jež ji roztrpčují, podráždí a vyhánějí na ulici. Konečně odbije hodina, co ji nyní očekává? Pohovka v úzké světnici, nasáklé kuchyňskými výpary a výpary prádla, z níž se ráno o 7 hod. musí opět vykliditi, nebo dokonce jen místo v posteli kvartýrské samé. Za tohoto stavu věcí není se co diviti, jestliže přenocující děvče rádo co možná nejvíce zkracuje noci, chápajíc se každé naskýtající se příležitosti mimo dům.“⁷⁴

Z úryvku je patrné, že subjekt autorky ustupuje chvílemi do pozadí, aby uvolnil místo horečnější perspektivě zpovídané dělnice. Moralizující jazyk spolu s autorčiným úsudkem ovšem opanuje závěrečné věty pasáže:

„Kdyby měla naproti tomu samostatná dělnice sebe skrovnější, ale přec jen vlastní, jí jediné náležející místnost, mělo by to mravně ochranný a výchovný účinek. Bude-li dělnici po denní vřavě, čmoudu a zimničním chvatu továrním kynouti malý domov jako přístav klidu, zůstane často raději doma, místo co by prchala do tingltanglu neb na ulici před odporými dojmy noclehárny, jež musejí v ní v zárodku ubíti veškeren smysl pro domácnost a domácí ctnosti.“⁷⁵

Domov je líčen jako místo zocelení a ženské ctnosti. Působí na dívku výchovně a chrání ji před nástrahami nočního života. Představa ženy-dělnice je konstituována kategoriemi čistoty, která se musí hájit před neřestmi a obnovovat po zničující práci prostřednictvím základny útulného příbytku. Gnauck-Kühne načrtává prostřednictvím kritiky dívčiny stávající životní situace i pozici, na kterou by dívku nejraději situovala („zůstane raději doma, než aby prchala do tingltangu“). Tím, že podává výčet toho, čeho si dívce nedostává, zároveň naznačuje, že jde o věci, které by se každé dívce přirozeně dostávat měly („smysl pro domácnost“).

Heinrich Herkner ve své *Dělnické otázce* klade bytové reformy do těsné souvislosti se zlepšením výživových a zdravotních poměrů dělnictva, k čemuž mohou být nápomocny i snahy

---

⁷³ Von PHILIPPOVICH, Eugen, Wiener Wohnverhältnisse, In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Tübingen, 1888, s. 264.

⁷⁴ GNAUCK-KÜHNE, Elisabeth, Die Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaren-Industrie: Eine soziale Studie, Lipsko, 1896, s. 42. Český překlad úryvku se nachází In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 246-247.

⁷⁵ Tamtéž, s. 42. Český překlad tamtéž, s. 246-247.

v oblasti hospodyňského vyučování.⁷⁶ Zasazuje se o co největší angažmá obce ve věci kontroly zdravotních poměrů nejen žactva, ale i dorostlého obyvatelstva, jednak skrze lékařský dozor, jednak zřizováním „lidových lázní, dobrých vodovodů, veřejných sadů a parků, levnými a rychlými dopravními prostředky do volné přírody, bytovými reformami a přísným prováděním předpisů, týkajících se zdravotních poměrů v dílnách.“⁷⁷

Stejný názor na celou problematiku prezentuje Cyril Horáček v přednášce nesoucí název *Otázka dělnických bytů a pokusy o její řešení u nás*.⁷⁸ Veřejnoprávní instituce pro něj ztělesňují „vlastní zřídlo politiky sociální“ a radostně dodává, že stát postupně dochází k uvědomění si tohoto úkolu. Za správnou cestu považuje zmírnění daňové zátěže u dělnických bytů a nájemného. Zároveň propaguje plánovitou výstavbu dělnických domů a nocleháren, které budou podrobeny mravnostnímu řádu a stálému hygienickému dohledu: „Domovy pro svobodné slouží dle zákona k bydlení jednotlivých osob téhož pohlaví, při čemž mají v jedné místnosti bydlet nejvýše tři osoby. Osoby různého pohlaví mohou bydlet jen zcela odděleně.“⁷⁹ „Ložnice musí být pečlivě čištěny a desinfikovány, pohlaví musí být úplně oddělena, postaráno o místnosti k čištění šatů, umývárny, koupelny, v ložnicích nesmí být vařeno, nýbrž k tomu účelu zvláštní kuchyně a jídelny zřízeny. Dále musí být postaráno o stálý dozor, pořádek a čistotu.“⁸⁰ Myšlenka domova se spojuje s představou racionálně uspořádaného života. Ten není organizován v rámci dělníkovy autonomie, ale domovním řádem. Časté užití pasivu, který nerozlišuje mezi věcí a člověkem („ložnice musí být pečlivě čištěny“, „pohlaví musí být úplně oddělena“), naznačuje, že jednotlivá opatření podléhají autoritativní instanci.

Pokusila jsem se naznačit, pomocí jakých modů diskursu se komponovalo téma bytové otázky. Nyní mi půjde o ohledání pozice autorů textů a o konfiguraci dílčích témat.

I přes upřímné a soucitné zaujetí sociálně statistických výzkumníků byla jejich distance vůči těm, jejichž životní podmínky byly nahlíženy, ověřovány a měřeny, na první pohled patrná. Singer se do dělnické kolonie vypravil za doprovodu člena pořádkových sil. Předtím, než se do terénu vydal Philippovich, poslal místo sebe dělnického předjezdce. Navzdory této taktice se u mnohých místních obyvatel setkával s nedůvěrou. Návštěvy jednotlivých bytů byly silně poznamenány chorobnými pocity, které Singera dokonce donutily na chvíli přerušit prohlídku.

---

⁷⁶ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 424.

⁷⁷ Tamtéž, s. 423.

⁷⁸ HORÁČEK, Cyril, *Otázka dělnických bytů a pokusy o její řešení u nás*, Praha, 1903.

⁷⁹ Tamtéž, s. 12.

⁸⁰ Tamtéž, s. 13.

Národohospodářský průzkum byl proto ztížen potměnou atmosférou sklepních prostor a mrákotnými stavy.

Jako kuriózní se jeví samotná situace nahlížení do příbytků. Autoři přitom považovali své jednání za odůvodněné. Jak uvádí Singer na úvodních stránkách své studie,⁸¹ i v sociálních vědách je zapotřebí mikroskopického zkoumání. Paprsek vědecké optiky může osvětlit ten nejtemnější sklepní byt i člověka v jeho nahotě. Měření sociálních vědců, hygieniků a techniků tu byla od toho, aby na základě objektivistické kalkulace stanovila práh mezi důstojností a bídou a následně naznačila cesty „*budoucího vyjasnění*.“⁸² Metaforiku mikroskopické optiky, která je s to prosvětlit skryté či temné, lze interpretovat na pozadí Weberovy teorie o odkouzlení (*Entzäuberung*). Pod narůstajícím vlivem společenské racionalizace se rozšiřovalo pole kulturních fenoménů a oblastí života, jež se eventuálně mohly dostat do hledáčku scientistické analýzy.⁸³

Vědecká zjištění mají v textech funkci opěrného bodu, na němž lze vystavět argumentaci. Možná řešení bytové otázky se opírají o předpoklad racionálního plánování. Ideální příbytek je v návaznosti na to spojován s pojmy jako je účelnost, řád a čistota. Domov se představuje jako místo odpočinku, regenerace a stabilních rodinných vztahů. Na půdě domácnosti mimoto dochází k profilaci genderových rolí: žena se cvičí v domácích činnostech a pěstuje útulnost. Dětem mají být skryty scény z pohlavního života jejich rodičů. Dochází tedy k projekci ideálu oddělených sfér na dělnickou domácnost.

2.2. Pracující tělo

29. ledna roku 1900 došlo k neobvyklému setkání vysokoškolského profesora se stávkujícími dělníky:

„Veškeré místnosti prostorného Jágrova hostince, jemuž se po americkém způsobu v Kladně salon říká, naplněny byly stávkujícími horníky, ženami jejich i obecněním městským. Na pět tisíc hlav páčili domácí lidé počet účastníků. Profesora Masaryka uvítalo shromáždění srdečnými, velice hlučnými pozdravy. Jen jediný výkřik se ozval rušivý, ale dělníci sami si ihned

---

⁸¹ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 6.

⁸² Tamtéž, s. 104.

⁸³ HAVELKA, Miloš, Modernizace, In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě, Praha, 2014, s. 261.

*zjednali pořádek. – Řeč prof. Masaryka vyslechli posluchači s upjatou pozorností a provázely ji ustavičně projevy souhlasu a vděku. Bylo to v době uhelné stávky.*⁸⁴

Masarykova řeč ke stávkujícím dělníkům obsahuje mnoho rétorických figur, jejichž záměrem je vyjádření sympatií k boji, který dělníci vedou na frontě průmyslu. Jejich boj staví Masaryk do analogie s válečným konfliktem probíhajícím v té době v jižní Africe a vyhodnocuje jej jako daleko významnější a spravedlivější, vzhledem k jeho nenásilnému charakteru. Význam dělnictva pro společnost dosvědčuje za pomoci dvou aluzí. Dělnictvo líčí jako novodobého Promethea, které svou prací vytváří materiální základnu („*z útrobu země vynášejí všem světlo*“⁸⁵), která představuje podmínku kulturní práce. Přináší lidem uhlí, zdroj světla a tepla, které zajišťuje společnosti rozvoj; přikládá v lokomotivě Pokroku. Vzápětí přechází k přirovnání dělnictva ke stroji, ve kterém dřímá enormní silový potenciál a na kterém závisí chod světa: „*ste tím knoflíčkem, po jehož stisknutí se svět zastaví.*“⁸⁶ Kritizuje měšťanské vrstvy, kterým údajně nedochází, že požadavky, s nimiž šlo dělnictvo do stávky, prospějí společnosti jako celku. Osmihodinový pracovní den bude mít jednak za následek důstojnější podmínky, jednak dělnictvu poskytne prostor k sebevzdělávání: „*kdo nabude prázdně, sáhne po knize.*“⁸⁷

O dva týdny později téma osmihodinové práce Masaryk rozvíjí, tentokrát již nikoli před dělnickým publikem. Svou argumentaci zakládá na důkazech obecné prospěšnosti zkrácení pracovní doby, při čemž měřítkem mu je produktivita pracovního výkonu. Anglický dělník, který pracuje méně hodin, je mnohem výkonnější, protože „*je svěžejší a lépe živen, než-li náš.*“⁸⁸ Vedle lepšího využitkování času, nespotřebuje svěží dělník tolik materiálu a opotřebuje méně stroj.⁸⁹ Aby potvrdil své věty, uchyluje se Masaryk k řeči čísel. Při rozvržení dne na dvě dvanáctihodinové šichty se čas využítuje na 83 %, kdežto při osmihodinových šichtách dochází k efektivitě 94–97 %.⁹⁰ Podle vědeckých pokusů zkoumajících lidskou energii, je dělník schopen svému zaměstnavateli během šichty *prodat* osm set kalorií. „*Ale těchto 800 kalorií je, jen tak řečeno, bruto, nikoli neto.*“⁹¹ Masaryk konstatuje, že i přes vědecké experimenty fyziologů, psychologů a techniků „*ještě nejde, že má být práce strojová*

⁸⁴ MASARYK, Tomáš Garrigue, Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky, Praha, 1905, s. 23.

⁸⁵ Tamtéž, s. 25.

⁸⁶ Tamtéž, s. 26.

⁸⁷ Tamtéž, s. 17.

⁸⁸ Tamtéž, s. 11.

⁸⁹ Tamtéž, s. 9.

⁹⁰ Tamtéž, s. 12.

⁹¹ Tamtéž, s. 12.

regulována jako práce srdeční,⁹² což by podle něho vedlo k úplnému využití lidského a strojového potenciálu na poli výroby. O srdci mluví jako pracujícím stroji, jehož fungování se liší od továrních zařízení tím, že na rozdíl od nich pracuje sice stejnoměrně, ale přerušovaně. Z hlediska teoretického jde Masarykovi určit racionální denní rytmus dělníka tak, aby se eliminovalo riziko lidské únavy. Vlivem únavy totiž oslabují svaly a člověk „*chodí čistě mechanicky, jako hypnotisovaný*“,⁹³ čímž samozřejmě roste úrazovost.

Zatímco v přednesu, jenž adresuje stávkujícím, připisuje dělnictvu obrovskou moc stroje, jež pohání každodenní život zbylé společnosti, uchyluje se ve druhé přednášce k rentgenovému zkoumání mechanismů pracujícího těla. Tváří v tvář dělníkům dodává cílům, za něž stávkují, legitimacy, když hovoří o spravedlivém boji za „*hospodářské, sociální a mravní osvobození*“,⁹⁴ kdežto o dva týdny později a za jiných okolností akcentuje při obhajobě osmihodinové pracovní doby principy efektivity, solidnosti a energičnosti.⁹⁵ Cílem boje je tedy vítězství spravedlivé kauzy, na druhé straně se ovšem konstruuje představa budoucnosti, kdy se na základě vědeckých objevů zcela eliminuje napětí mezi technikou a lidskou přirozeností: jako druhá průmyslová revoluce se zde líčí budoucí situace, kdy stroj harmonicky propojí svůj chod s chodem srdce. Zásadní postavení, které ve druhé přednášce zaujímají vědecké poznatky, orientuje Masarykovu řeč směrem k racionálním úvahám o významech jednotlivých kategorií, jež jsou spojeny s fyzickou prací: Samotnou práci lze měřit pomocí fyzikální kategorie energie, tj. v kaloriích. Práce je hodnocena dle toho, nakolik je efektivní; člověk je hodnocen na základě množství vyprodukované hodnoty za určitý čas. Klade se důraz na výkonnost, na „*prospěch svalů*“.

Tím, jak si vědecký jazyk buduje čím dál tím prominentnější postavení a nárokuje si privilegované postavení v produkci pravdy, je pro konec devatenáctého století je příznačná představa, která v lidském těle spatřuje motor.⁹⁶ Nic tak nebránilo tomu, aby na tělo bylo pohlíženo čistě technicistní optikou a aby se fyzikálně měřil jeho příkon a výkon. Kromě toho se jevilo jako legitimní pokoušet se o regulaci a stanovení pracovního rytmu, které by dopomohly účelnějšímu využití energie. Objektivizující pohled na lidskou práci předpokládal

---

⁹² MASARYK, Tomáš Garrigue, Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky, Praha, 1905, s. 15.

⁹³ Tamtéž, s. 17.

⁹⁴ Tamtéž, s. 29.

⁹⁵ Podobně ve své argumentaci postupuje i ředitel železáren Hraběte Ervína Nostitze v dopise pro Eugena von Philippoviche, kde píše: „...lze snadno nahlédnouti, že muž mnohem více udělá a lepší práci podá v prvních 6 hodinách své 12 hodinové šichty než v posledních 6 hodinách, a že výkonu v posledních pracovních hodinách znatelně ubývá. Následkem toho se však nevyužívají stroje, pece atd. tou měrou, jak by to bylo možno, kdyby pracovní síly stály u stroje stále se svěží mysli a chutí práci.“ In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 93-95.

⁹⁶ KUČERA, Rudolf, Práce na příděl, Praha, 2013, s. 22.

škálu, na jejímž vrcholu stála práce, která dosahovala stoprocentního využitkování energie a která by eliminovala faktor lidské únavy. Když Masaryk poměřoval práci kritériem civilizovanosti, postavil proti sobě křečovitost ruského dělníka nebo černocho, kteří „*v prvním, svěžím návalu hodně udělají (,strhnou‘ to), ale brzy nestojí práce za nic,*“⁹⁷ a anglického pravidelně a energicky pracujícího dělníka.

Faktor únavy ovšem značně ztěžoval snahy o systematické postižení práce ve vědeckých kategoriích. Masaryk byl nucen na tomto místě konstatovat, že experimenty pokoušející se měřit únavu zatím daleko nepokročily. Dokud se nenajde způsob, jak únavu vyjádřit v nějaké měřitelné veličině, zůstane přesný výpočet pracovní doby pouze ve sféře dohadů. Tyto úvahy měly už jen blízko k tomu nahlížet na dělníka čistě jako na nástroj hospodářského výkonu. Na rozdíl od promluvy na Kladně chybí v únorové přednášce poetické obrazy. Pozoruhodně ovšem působí odkaz na Komenského, který byl údajně už ve své době zastáncem osmihodinové pracovní doby. Přestože se tedy Masaryk orientuje převážně na nové objevy a na kýžené budoucí uspořádání, pokouší se zjednat svému výkladu legitimitu i odvoláním se na historickou tradici.

V Masarykově koncepci představovalo dělnictvo v rámci společenského celku srdce, orgán naprosto zásadní, jenž je zároveň svalem. Jeho činnost podmiňuje všechny ostatní tělesné funkce, tedy i myšlení, duchovní činnost. „*Tím strojem, starým jako sama kultura, jste vy.*“⁹⁸ Vyjevuje se nám zde obraz společnosti jako těla (*Staatskörper*), které je udržováno na živu souborem neskutečně komplexních tělesných pochodů. Narůstající společenská komplexita (dělba práce) je obecně považována za znamení pokroku. Aby ovšem mohl systém správně fungovat, je třeba, aby sám sebe mohl nahlédnout ve svém celku, a tak došel k uvědomění si propojenosti, která celý organismus drží pohromadě. Snahu o získání si dělnictva lze číst i v tomto duchu. Jde-li středním třídám Masarykova ražení o vyjádření sympatií k stávkujícím dělníkům, jedná se o obdiv k funkci, kterou ve společnosti sehrávají. Dělnictvo je srdcem, které ustavičně dováží materiál dalším orgánům. Je jen těžko slučitelné současně s tím podporovat myšlenku dělnického emancipačního boje namířeného proti systému. Probíhající stávku Masaryk hodnotí kladně proto, že dává nahlédnout zbytku společnosti celkovou provázanost sociálního organismu neboli společenského řádu. Emancipací se zde může myslet zdokonalování funkce jednotlivých orgánů ve vztahu k celku.

---

⁹⁷ MASARYK, Tomáš Garrigue, Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky, Praha, 1905, s. 19.

⁹⁸ Tamtéž, s. 26.

Užití pojmů z oblasti biologie pro vyjádření představ o společnosti bylo v jistém ohledu zvykem již dřívějších dobách, nicméně o rozšířenost této praxe se zasadil britský sociolog Herbert Spencer. Při popisu moderní společnosti pracoval s konceptem biologického evolucionismu.⁹⁹ Silný intelektuální vliv na něj měly londýnské přírodovědecké kruhy 1. poloviny 19. století a zejména pak dílo Charlese Darwina. Procesy probíhající ve společnosti označil jako evoluční, protože v nich spatřoval přechod od homogenního k funkčně diferencovanému a koherentnímu stavu. Regresí tudíž mínil proces vedoucí naopak k rozkladu utříbených struktur.

Hojněji než regrese, se v textu vyskytuje označení degenerace. Cyril Horáček staví počáteční bod degenerace dělníka do souvislosti se zavedením strojové výroby. Tím, že se lidská práce a posléze i sám člověk stali zbožím, došlo k prosazení čistě materialistické logiky v oblasti výroby:

„A soutěž podnikatelská ve mnohých oborech výrobních nucena byla stlačovati mzdu na nejkrajnější minimum, prodlužovati dobu pracovní až do úplného vyčerpání pracovní síly dělníkovy, využíkovati laciné práce žen a dětí, čímž rozrušila svazky rodinné a degenerovala celá pokolení.“¹⁰⁰

Vyčerpaný a zdívočelý dělník upadl do letargie, z níž jej bylo třeba probudit, a tím mu navrátit důstojnost. To ovšem proces degenerace jako takový nemohlo zastavit. Jádrem problému tkví v logice průmyslové výroby, která koncentruje chudé na jednom místě. Podle architekta Rudolfa Welse by stadium degenerace bylo ještě pokročilejší za předpokladu, *„kdyby se obyvatelstvo nedoplňovalo venkovským lidem.“¹⁰¹* Kromě otřesných pracovních podmínek a bytových poměrů, má ničivý vliv na zdraví i nevyhovující strava. Působení těchto činitelů se zvláště podepisuje na dětech z dělnických rodin. Od útlého věku se jim nedostává řádné péče, protože vedle své mateřské role musí matky zastávat i úděl dělnice. Práce žen navíc *„podrývá zdraví útlých orgánů ženských a působí tím opět zhoubně na vývoj nových pokolení.“¹⁰²* Autoři to dokládají jednak statistikami dětské úmrtnosti, jednak svým líčením vykreslují ponurý obraz dělnických domácností.

---

⁹⁹ STORCHOVÁ, Lucie, RŮŽIČKA, Jiří, Věda/vědění, In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě, Praha, 2014, s. 272.

¹⁰⁰ HORÁČEK, Cyril, Počátky českého hnutí dělnického, Praha, 1896, s. 6-7.

¹⁰¹ WELS, Rudolf, Zahradová města, Praha, 1911, s. 5.

¹⁰² HORÁČEK, Cyril, Hospodářský podklad ženské otázky. Předneseno v Ústředním spolku českých žen, Praha, 1900, s. 10.

„Samotný fakt, že matka nemá mateřské mléko, by nebyl tak zhoubný, kdyby bylo snadnější sehnat nějakou formu náhražky. Když ale vezmeme v potaz matčinu úplnou neznalost v oboru vyhovující dětské výživě, nemůžeme se divit, že jedná tak nerozumně. I kdyby se osvěta o umělé dětské stravě více šířila, přece by nemohlo dojít ke zlepšení poměrů, protože matkám chybí čas i prostředky k tomu, aby požadavkům, jež se na ně kladou, vyhověly.“¹⁰³

Příčinu zhoubnosti shledává autor v tom, že osvěta nepronikne do dělnické domácnosti, že dělnice postrádá znalosti potřebné k tomu, aby se zhostila role *rozumné* matky. Rozumnost se zde představuje jako vlastnost, jež se na lidi přenáší výchovou a osvětou. V tomto případě se jeví jako nutné působit na ženy výchovně a konfrontovat je s představou ideální matky. Dětská strava měla být od samého počátku reglementována vyšší instancí, jež kladla požadavky a definovala to, co je rozumné. Anonymní matka, která neměla mléko pro své dítě, zde vystupuje bez osobní historie a pouze jako objekt posuzování, na který se zaměřil autorův pohled.

Otázce výživy se Isidor Singer věnuje obecněji. Tělesná stránka člověka je podle něj nádobou, jež v sobě obsahuje drahocenný obsah duchovního života.¹⁰⁴ V případě dělníka je ovšem třeba nahlížet problematiku výživy jako záležitost příjmu a výdeje. S ohledem na to, aby nedocházelo k ochabování jeho fyzických výkonů, je nutné, aby se dělník stravoval hodnotně a dostatečně, tedy aby nedocházelo k úbytku jeho svalové hmoty.¹⁰⁵ Sociologie by podle jeho názoru měla orientovat svůj výzkum i tímto směrem a zejména se tázat, zda dělníková mzda postačuje k jeho tělesnému zachování. Singer sám požádal šestnáct dělnických rodin, aby si vedly záznamy o svém denním potravinovém příjmu. Ty následně zpracoval a porovnával s údaji fyziologů o minimálním obsahu bílkovin, sacharidů a tuků ve stravě manuálně pracujícího člověka. Předvídatelně dospěl k znepokojujícím závěrům o nevyhovující a nedostatečné výživě. Ve spojitosti s namáhavou prací mohla mít tato okolnost podle Singera fatální celospolečenské důsledky:

„Tento fyziologický výzkum, stejně jako bytové poměry, o kterých jsme si zde také předsevzali pojednat, nám poskytuje nejprůhodnější komentář k vysokým číslům, týkajících se mortality. Stejně tak dává pochopit, proč je podíl těch, jež jsou neschopní vojenské služby, tak enormní.“

---

¹⁰³ „Aber selbst das Entbehren der Muttermilch würde den Säuglingen nicht so verderblich sein, wenn die Ersatzkost von besserer Beschaffenheit wäre. Bei der völligen Unkenntnis der Erfordernisse einer zweckentsprechenden Kindernahrung kann es nicht Wunder nehmen, wenn letztere eine so unvernünftige ist. Und selbst wenn vernünftiger Grundsätze der künstlichen Ernährung weiter verbreitet wären, könnten sich diese traurigen Verhältnisse nicht wesentlich bessern, da es den Müttern an Zeit und an Mitteln gebricht, diesen Anforderungen zu genügen.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik sozialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 214.

¹⁰⁴ Tamtéž, s. 156-157.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 157.

Výživové poměry se proto musí jevit nebezpečné i těm nejzarytějším optimistům, protože neohrožují pouze tovární dělníky, nýbrž i stát. Stále více mladých lidí proudí do průmyslového sektoru, a tak jde vstříc rozkladu. Mladí jsou přitom základem státní branné moci. “¹⁰⁶

Téma degenerace se tentokrát zpřítomňuje statistickými pojmy a spojuje s tématem státní obrany. O rozvoji průmyslového sektoru a zvyšujícím se podílu průmyslového dělnictva v poměru ku zbytku obyvatelstva se tu nehovoří, jak je jindy zvykem, jako o znamení pokrokovosti a rostoucí hospodářské moci. Faktoru industrializace se naopak připisuje vina na „pokažení rasy.“¹⁰⁷ Nejde přitom o nedostatečnou tělesnou zachovalost jako takovou, ale o zásadní dopad, který má tato okolnost na stát. Anonymizující efekt statistického měření a fyziologický diskurs o těle umožňují na celou problematiku pohlížet věcně a v kategoriích státního zájmu; o hladu se hovoří jako o *Kraftminus*, o stravování jako o přísunu (*Zufuhr*) a k dělníkovi se přidružují pojmy typu *ein körperliches Kräftekapital*.¹⁰⁸

Ve chvíli, kdy se od jazyku měření uchyluje k výpravnějšímu psaní o své vlastní zkušenosti, konstruuje Singer významy jinými jazykovými prostředky a v jiném tónu:

„Bledé děti s vypoulenýma očima, se zkrivenýma nohama, předčasně uvadlé dívky, utrápené ženy a vychrtlé postavy mužů mě mījely a jsem při pohledu na ně musel říci: Jak dlouho bude ještě trvat, než společnost dojde k uvědomění, že nese za celé toto hoře odpovědnost a že se musí postarat o nápravu nebo alespoň o zmírnění?“ “¹⁰⁹

Zde je autorovo svědectví formulováno jazykem, který překládá viděné do série tklivých obrazů. Apelativní závěrečná slova se nesou jakoby v duchu obžaloby, v níž je Singer zástupcem degenerovaných těl. Zatímco ovšem Singer promlouvá, skleslé postavy ho mlčky

---

¹⁰⁶ „Diese physiologische Untersuchung, sowie die Prüfung der Wohnungsverhältnisse, die wir im nachstehenden Abchnitte vornehmen, liefern uns den besten Kommentar zu den hohen Mortalitätsziffern, sowie zu der enormen Frequenz von Kriegsdienst-Untauglichen, deren im Laufe dieses Kapitels des ausführlichen Erwähnung geschieht. Diese Ernährungsverhältnisse stellen auch dem grössten Optimisten die Gefahr vors Auge, von welcher nicht nur die in den Fabriken beschäftigten Arbeiter, sondern auch der Staat bedroht ist, wenn die der Industrie immer mehr und mehr zuströmende Bevölkerung und namentlich die Jugend, auf welcher die staatliche Wehrkraft beruht, dem Verfall entgegengeht.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 164.

¹⁰⁷ WELS, Rudolf, Zahradová města, Praha, 1911.

¹⁰⁸ Zde jsem nechala pojmy nepřeložené, protože se mi nepodařilo najít český ekvivalent. Obou užívá Isidor Singer: SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 124-126.

¹⁰⁹ „Fahle, hohläugige Kinder mit rhachitisch gekrümmten Beinen, vorzeitig gewelkte Mädchen, abgehärmte Frauen und entfleschte Männergestalten zogen vor mir vorüber, und ich musste mir bei diesem Anblicke sagen: Wird die Gesellschaft noch lange nicht zum Bewusstsein gelangen, dass sie die Verantwortlichkeit für all diesen Jammer trägt und dass sie für Abhilfe oder doch für Milderung sorgen muss?“ Tamtéž, s. 170.

míjejí. „*Mlčení toho, kdo trpí, je to, co dává slovo tomu, kdo ví.*“¹¹⁰ Aby společnost, zde pojímaná ve smyslu veřejného mínění, došla k uvědomění si bídy nižších vrstev, je zapotřebí, aby tuto bídu někdo tematizoval v jazyce, který společnost pokládá za vlastní. Singer konstruuje obraz bídy, který je s to se usadit ve veřejném diskursu a který je posvěcený vědeckou autoritou hovořícího. Společenské uvědomění, které svými slovy vlastně zakládá, by mělo zadat podnět k morálně a politicky orientovanému jednání.

Jinak se o tématu degenerace vyjadřuje zakladatel německé sociální antropologie Otto Ammon, který sociální a hospodářskou nerovnost interpretuje v souladu s teorií přirozeného výběru. Úpadek proletariátu podle něj svědčí o méněcennosti této třídy, která zákonitě směřuje k zániku. Snahy o její pozvednutí se přičí přirozenému řádu věcí. Nezdravost ovšem Ammon shledává v moderním způsobu života jako takovém, a proto se mu zdají všichni obyvatelé měst chorobní: „*Přál bych si míti jazyky andělské, abych zvolal k našim státníkům: O nedomnívejte se jen, že potomstvo městského obyvatelstva, ať jsou to již příslušníci vzdělaných tříd či továrního dělnictva, může zachovati lidstvo! Ovšem, dnes jsou to mazánkové, dle jejichž potřeb vše se přistřihuje, ale jsou nemocní, jejich životní nerv jest podvázán, jelikož ztratili souvislost se sílicí zemí.*“¹¹¹ Fatálním příznakem degenerace je podle Ammona neschopnost rozmnožování. Pro názornost se uchyluje k metaforickému líčení, kdy mužské reprodukční schopnosti osvětluje pomocí výpůjček z říše květeny: „*Duševně vysoce vyvinutí muži jsou jako plnokvěté květiny, osvěžující mysl nádhernými barvami a vůní, ale bez možnosti plození semene. A městský proletariát plodí sice množství semene, ale plody jeho nejsou chutné ni výživné, nemohou ani takými býti, nemajíce ani pravé půdy, ani nezbytného slunce a vláhy.*“¹¹² Ammon apeluje na stát, aby se nesnažil pečovat o ty, kteří jsou pro budoucnost beztak ztraceni, a aby se místo toho zaměřil na podporu těch, jež si doposud zachovali zdraví. Zdravými jsou ti, jež neztratili „*souvislost se sílicí zemí.*“ Konkrétně v selském stavu spatřuje Ammon záruku zachování rodu, spojuje s ním ale také ideály přirozenosti a mravního života. Poměrně tendenční kritiku soudobých poměrů vyjadřuje pomocí znakového systému přírodovědy, aby tím docílil objektivitu svých úsudků. Skutečnost interpretuje antropologickou perspektivou, hovoříc o méněcenné kulatohlavé většině a o ohrožené dlouhohlavé většině. Vytváří tak biologicky podmíněnou představu o společenské nerovnosti, kterou metodologicky zakládá na měření a porovnávání lebečních indexů.

---

¹¹⁰ REVEL, Jacques, PETER, Jean-Pierre, Le corps. L'homme malade et son histoire, In: Le GOFF, Jacques, NORA, Pierre (eds.), Faire de l'histoire: Nouveaux objets, Paříž, 1974, s. 238-239.

¹¹¹ AMMON, Otto: Die Bedeutung des Bauernstandes, Berlín, 1894, s. 5.

¹¹² Tamtéž, s. 5-6.

Uvedené ukázky svědčí o tom, že diskurs o práci konstruuje vztahy mezi tělem, disciplínou a vědeckými kategoriemi. Je-li na práci nahlíženo scientistickým pohledem, stává se dělník pouhým nástrojem produktivity, motorem sociálního organismu. Člověk se zaměřuje s pracovní silou, o níž je možné hovořit v objektivních kvantifikovatelných kategoriích. Tuto sílu je třeba měřit a reglementovat tak, aby došlo k harmonizaci fyzického výkonu se systémem tovární výroby. Toho lze docílit jednak racionalizovaným vztahem k výživě, jednak upravením pracovní doby, aby byl minimalizován faktor únavy. Prospěch svalů, tělesná zachovalost a solidní výkon práce smazávají individuální rysy jednotlivce; dělník je redukován na svou společenskou úlohu. Inženýrský styl myšlení o práci a výživě vedl autory k úvahám, jak využít fyzikálních a biologických poznatků ke koordinovanému řízení pracovních výkonů.

Tu a tam lze v textech nalézt soucitně laděné pasáže, které tematizují dělníkovo zotročení systémem tovární výroby a také skutečnost, že je nucen prodávat svou práci, potažmo sebe, jako zboží. Zejména v souvislosti s ženskou prací se autoři uchylují k citovějšímu hodnocení a vědecký pohled je nahrazen mravním posuzováním. V naprosté většině případů jde o kritiku poměrů dělnických žen, které je staví do situací, jež se středostavovskému pohledu jeví buď jako ostudné a tísnivé, nebo neodpovídají představám o ženině přirozené roli. Poměry dělnictva tak autoři zkoumají z odstupů své předpojaté pozice. Samotní dělníci, kteří tvoří předmět jejich zájmu, z tvorby diskursu vypadávají. Nejpatrněji tato skutečnost vystupuje v případech, kdy autoři poměřují situaci dělnic výhradně kritérii středostavovské morálky. Nikdo z autorů nepovažoval za nutné proložit svou analýzu hlasem těch, jejichž situaci posuzovali. Snad jedinou výjimkou v rámci mého souboru pramenů je pasáž v *Dělnické otázce* od Jindřicha Herknera, která se zabývá způsoby obživy neprovdaných dělnic. Vedle citátů nejrozličnějších vědeckých autorit umisťuje Herkner úryvky rozhovorů, jež vedl s mladými číšnicemi: „*Pronikne často srdcem jako dýka tato dotěrnost, ale kvůli obchodu nesmíme být hrubé, neboť host je host.*“¹¹³ Vzápětí ovšem Herkner opět buduje odstup, když z citátů uvozuje: „*Každý, kdo jen jednou nahlédne v život našeho dělnického obyvatelstva, přijde na množství dojemných rysů, rysů oddanosti, sebezapření, lásky a věrnosti.*“¹¹⁴ Uvedené vlastnosti by se stejně tak hodily pro charakterizaci domácího zvířete či poslušného sluhy. Navíc zde Herkner naznačuje

---

¹¹³ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 27.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 27

kategorii *my* („našeho dělnického obyvatelstva“) a zahrnuje v ní sebe i své čtenářstvo. Dělnictvo je přitom situováno někam mimo, na místo, na které *my* nahlíží a dojíma se.¹¹⁵

V rámci promluv o fyzické práci vystupovalo výrazně téma degenerace. S degenerací se pojily obavy různého charakteru, zejména ovšem upozorňovaly na důsledky, které podlomené zdraví obrovské části obyvatelstva může mít pro celou společnost. Úpadek fyzické schránky se zároveň dával do souvislosti s rozvolněním mravů a s rozkladem rodinných struktur. Souhra těchto faktorů uváděla dělníky ve stav otupělosti, jež byla dále násobena sklonem k alkoholismu. Nejděsivěji se jevila skutečnost, že úpadek sám sebe reprodukuje. Děti, jež se narodily do takového prostředí, byly pro společnost ztracené:

„Co jinak nutno pokládati za nejžalostnější, totiž ztráta rodičů, může se za jistých okolností pro proletářské děti státi štěstím a požehnáním. Navštívíme-li sirotčince našich továrních měst, žasneme, jak prospěšně se liší často osiřelí tvorové, zde zaopatření, duševně i tělesně od většiny oněch dětí, jejichž rodiče sice ještě žijí, avšak ne pro svou rodinu, nýbrž pro továrnu; od většiny oněch dětí, jež se hemží v ulicích dělnických čtvrtí, se žlutozelenošedivou barvou obličejí, s rozčuchanými vlasy, v nichž mají malé černé prsty tak trapně co dělají...“¹¹⁶

Osobní svědectví o chatrném tělesném stavu dělnictva jsou často podpořena lékařskými zprávami a statistikami.¹¹⁷ Truchlivý popis „*divadla deformací*“¹¹⁸ je doprovázen snahami tyto deformace metodologicky zapracovat do koherentního systému, stanovit jejich příčiny a rovněž způsoby, jak jim lze předejít. Tyto úvahy tvoří pozadí pozitivních postojů, které autoři zaujímají vůči požadavkům dělnického hnutí, zejména vůči požadavkům osmihodinové pracovní doby a dělnického ochranného zákonodárství. Reglementovat se ovšem neměly pouze pracovní podmínky, důležité bylo upravit i poměry v domácnosti. Podpora dělnické emancipace šla proto ruku v ruce s prosazováním ideálu spořádané rodiny, jež dbá o hygienické standardy a o hodnotnou výživu. Ideál středostavovské rodiny, včetně rigidně pojímaných genderových rolí, se takto přenášel na dělnické prostředí. V úzké souvislosti s tím se konstruoval systém mravních hodnot, který by měl (znovu) organizovat každodennost nižších vrstev. Projekci těchto hodnot na sociální realitu se věnuje následující podkapitola.

¹¹⁵ Cyril Horáček ve své přednášce o ženské otázce vymezuje pozici *my* vůči dělnickému prostředí obdobně: „A nyní po tomto výletu ve sféru tříd dělnických vraťme se k sociálním poměrům žen stavu středního.“ HORÁČEK, Cyril, Hospodářský podklad ženské otázky. Předneseno v Ústředním spolku českých žen, Praha, 1900, s. 10.

¹¹⁶ HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 25.

¹¹⁷ Zejména ve studii Albína Bráfa a Isidora Singera. BRÁF, Albín, Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881. SINGER, Isidor, Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885.

¹¹⁸ VIGARELLO, Georges, Histoire des pratiques de santé. Le sain et le malsain depuis le Moyen Age, Paříž, 1999, s. 160.

2.3. Výchovou ke svobodě

„Taneční parket! Jaká radostná představa se mi s tím asociovala. Čemu jsem byl ale doopravdy svědkem? [...] Jeden chlapec popadne bez rozmyslu tamtu dívku, druhý zas onu, a pak je kolem sebe otáčejí a tváří se, jako by obsluhovali tkalcovský stav.“¹¹⁹

Rozpor mezi sociálně podmíněnou představou tance a tím, co spatřil na dělnické zábavě, vyvedl Singera a jemu podobné nepochybně z míry. Způsoby a mravy, kterými se nižší vrstvy odlišovaly od středostavovského kánonu, byly interpretovány jako zdivočelé, a proto odsouzeníhodné. Neustálá záliba v nahlížení dělnických způsobů prizmatem vlastní morálky měla svou racionalitu v tom, že se vzdělaným vrstvám zdálo samozřejmé nárokovat svým představám o mravnosti hegemonní postavení. Veškeré promluvy o duchovním životě a chování vrstev dělnického obyvatelstva jsou proto založené na konfrontaci typizované představy mravnosti s jevy, jež se této představě buď vymykají nebo jí nedostačují.

O mravnosti se hovořilo několika možnými způsoby. Předpokládalo se, že se člověk rodí s přirozenou dispozicí k mravně orientovanému jednání. Mravnost byla tedy autentickou vlastností, kterou mohl člověk buď zvelebovat, anebo zanedbávat. V tomto smyslu lze rozumět slovnímu spojení *mravní fond*, jehož užívá Herkner v *Dělnické otázce*.¹²⁰ Mravní fond dává sílu čelit úpadku i těm, kteří jsou mu nejexponovaněji vystaveni. Hospodářské a sociální poměry, v nichž se člověk nachází, jsou přitom ustanoveny jako rozhodující faktory, které mravnost korodují nebo tříbí. Vlivem jejich negativního působení se člověk ocitá v procesu úpadku a na jeho jednání je nahlíženo jako na mravně pokleslé nebo zdivočelé. Pozitivní hospodářská a sociální konstelace člověku naopak otevírá cestu k mravnímu povznesení.

Jako konstitutivní prvek debat o sociální otázce vystupovaly úvahy, kterak vyrovnat mravnostní deficit nižších vrstev, který byl zapříčiněn jejich nevýhodným postavením, a tak v nich probudit zakrnělý smysl pro rodinu a společenský řád. Hovořilo se o nutnosti výchovné péče o dělnickou mládež i o *dorostlé* obyvatelstvo.¹²¹ Výchovné působení mělo záležet na zřizování vzdělávacích a kulturních institucí, které by byly cenově i časově dostupné dělnickým vrstvám. Zhostit se tohoto úkolu měly obce, potažmo stát. Institucionálně organizovaná výchova měla jednak posilovat v jednotlivci vlastnosti, jež si společnost spojovala

---

¹¹⁹ „Der Tanzboden! Welch heiteres Bild hatte ich mir vom demselben entworfen. Und was sah ich? [...] Ohne lange Wahl fasst dieser Bursche dieses Mädchen, jener Bursche jenes und dreht nun seine Tänzerin mit einer Miene im Kreise herum, als gälte es, den Selfactor oder den Webstuhl zu bedienen.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik sozialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 262-263.

¹²⁰ HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 27.

¹²¹ Tamtéž, s. 428.

s idealizovaným obrazem dělnictva, na druhou stranu bylo jejím hlavním cílem „*povznesení jejich k duševnímu životu vyšších tříd*.“¹²² Středostavovští intelektuálové interpretovali výchovu jako ozdravný proces, který zmírňoval třídní protivy a stácel společnost na dráhu sociálního pokroku.

Institucí, která v dělnické výchově sehrávala zásadní roli, byly odbory. Odbory společně s dalšími formami dělnické organizace reprezentují v textech morální moc, která poskytuje dělníkovi návod k tomu, jak se osvobodit. Vlivem organizace v kolektivu se dělník probouzí z otupělosti a malomyslnosti a dochází k uvědomění si své vlastní důstojnosti.¹²³ S odbory není asociováno téma konfliktu, důraz se klade naopak na vyjednávání, řád a disciplínu. Je-li dělník členem organizace, je jeho jednání čitelné, a tudíž méně obávané: „...*nejlepší rozluštění problému naší doby spočívá v úplné organizaci dělnictva. Stálí úředníci odborného spolku stanou se znalci, a trvání spolku jest konečně zárukou bezpečnosti pro zaměstnavatele i pro zemi*.“¹²⁴ Odboráři se prezentují jako úřednická inteligence a jeho jednotliví členové se vyznačují věrností, úctou k legalitě a obětavostí.¹²⁵ Probudilý a vycvičený stav dělnický nadto svědčil o kulturní vyspělosti celého společenského celku. Nejkulturnějším národem byla v tomto ohledu Anglie, zatímco nejnižší stály národy s indiferentní a atomizovanou masou pracujících.¹²⁶

Charakteristickým pro české prostředí je organizační model Oulu, se kterým přišel František L. Chleborád. Chleborád, který sám sebe považoval za lidumilného badatele,¹²⁷ byl inspirován německým svépomocným hnutím, které v Německu budoval Hermann Schulze-Delitzsch. Oul jako pojmenování svépomocného spolku napovídá, jak se jeho zakladatel k dělníkům vztahoval. Kuriózně to ještě dokresluje název jednoho z tiskových orgánů dělnických družstev, list *Včela*. Tento název se sice nesl v duchu české publicistické tradice, při čemž odkazoval na přílohu *Pražských novin Česká včela*, nicméně to mu to neubírá na jeho emblematickosti. Včelí úl jako metaforický model dělnického kolektivu k sobě váže jeden podstatný aspekt, a tím je postava včelaře. Včelař úl organizuje svými chovatelskými zásahy.

¹²² Von STEIN, Lorenz, In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 425.

¹²³ HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 113.

¹²⁴ BRENTANO, Lujo, In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 101.

¹²⁵ GNAUCK-KÜHNE, Elisabeth, Die Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaren-Industrie: Eine soziale Studie, Lipsko, 1896, s. 68. Český překlad úryvku se nachází In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 113-114.

¹²⁶ Zálību ve vyvozování národní vyspělosti ze stavu tamní dělnické organizace mají například Werner Sombart a T. G. Masaryk. MASARYK, Tomáš Garrigue, Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky, Praha, 1905, s. 10. SOMBART, Werner, Socialismus a sociální hnutí v 19. století, Praha, 1898.

¹²⁷ CHLEBORÁD, F. L., Pomoc chudým dělníkům, Praha, 1868, s. 5.

Usiluje o to, aby včely hodně nanesly, a vedle toho ošetřuje jejich životní potřeby.¹²⁸ Dělníci-včely jsou objektem včelařovy péče, realizuje se na nich jeho plán.

Sociolog Zygmunt Bauman charakterizoval člověka moderny jako zahradníka, který otiskuje do světa svou představu řádu. „...*postará se o to, aby jeho vize byla vryta do záhonu.*“¹²⁹ Proto je moderní člověk rovněž i nejhorlivějším tvůrcem utopií. Chleborádovou utopií byla představa harmonie mezi prací a kapitálem. Snažil se ji naplnit právě prostřednictvím výrobních společenstev Oulů, při čemž tím chtěl podle Cyrila Horáčka¹³⁰ dělnictvo získat pro své buržoazní hodnoty. Propast mezi dělnictvem a měšťanstvem totiž vnímal jako dočasnou; zmizí s narůstající vzdělaností dělníků. Svůj názor navíc doložil „*překvapujícími pravdami*“ politicko-hospodářského bádání.¹³¹

Elisabeth Gnauck-Kühne ve studii o berlínských dělnicích hovoří o výchovatelské a ochranné funkci odborů. Odborný spolek probouzí podle ní v dívkách smysl pro obecné záležitosti a touhu po vzdělání. Vyzdvihuje, že „*vlivem organisace mizí záliba i v zevnějších titěrkách; ve schůzích odborného spolku jsou nápadny vyparáděné ženy; stále navštěvovatelky, mezi nimiž jsou i 17leté zastoupeny, oblékají se pečlivě, ale jednoduše.*“¹³² Vykořeněným dívkám poskytuje spolek náhradní rodinu a zázemí. Ideál ženy v domácnosti je v tomto případě zcela vytlačen představou střídmych a vzdělaných bojovnic, jež se postaví po bok mužům s cílem dosáhnout zlepšení svého postavení. Sklon žen k výstřednosti a k parádění je negativně konotován, zatímco tradiční ženské vlastnosti jako obětavost či oddanost se mají namísto v rodině realizovat v bojovném kolektivu. Na rozdíl od rezervní neakceschopné armády necvičených nezaměstnaných, představují členové odborů vzdělanou armádu cvičenou v důstojném a disciplinovaném chování.

Podle Albína Bráfa rostla s rostoucí organizovaností dělnictva jeho inteligence a civilizovanost. Dělník bez členství a bez tisku, jenž by ho zastupoval, byl pro něj němý. Bráf se během svých výzkumů uchyloval k četbě dělnického, zejména socialistického tisku, který mu suploval hlas dělníků, s nimiž se setkával v továrnách. Přestože ve studii kritizuje narůstající propast mezi podnikateli a dělníky, sám ji nepřemostil. O pracovních poměrech

¹²⁸ Heslo Včelařství, in: Ottův slovník naučný. Dvacátýšestý díl, Praha, 1907, s. 481.

¹²⁹ BAUMAN, Zygmunt, Všichni žijeme v utopii, In: Respekt, 2005 (24), Praha, 2005. Dostupné online: <https://www.respekt.cz/tydenik/2005/24/vsichni-zijeme-v-utopii?issueId=843> (náhled 5.2.2017).

¹³⁰ „...*Chleborád nesestoupil v ideovou oblast stavu čtvrtého, nýbrž naopak, právě jako v Německu Schulze-Delitzsch, že hleděl dělnictvo povznést ke svým názorům buržoazním a že se mu to skutečně alespoň na čas podařilo.*“ HORÁČEK, Cyril, Počátky českého hnutí dělnického, Praha, 1896, s. 67.

¹³¹ CHLEBORÁD, F. L., Pomoc chudým dělníkům, Praha, 1868, s. 5.

¹³² GNAUCK-KÜHNE, Elisabeth, Die Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaren-Industrie: Eine soziale Studie, Lipsko, 1896, s. 68. Český překlad úryvku se nachází In: HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 113-114.

v terénu hovoří vždy jen s *Fabrikherren*, továrníky. Singer naproti tomu v textu hovoří o svých snahách navázat kontakt s dělníky, nicméně jeho situace byla poznamenána značnými obtížemi. Tematizuje hlavně nedůvěru dělníků, kteří Singera vzhledem k jeho sociálnímu postavení vnímali a priori jako nepřítel. ¹³³ Dělnické spolky a smysl pro kolektivní akci dával stejně jako Bráf do souvislosti s kulturní úrovní. Rostoucí míra organizace dává dělníkům nahlédnout jejich pozici ve společnosti, tj. probouzí v nich třídní vědomí. Následkem toho dojde k posílení jejich sebedůvěry a důstojnosti. ¹³⁴ Vzdělání sehraje v této věci zásadní úlohu. Škola je bránou sociálního života; podmiňuje jedincovu schopnost společenské participace. Tak bylo zdůvodňováno, proč do odborů vstupovaly zejména vzdělanější dělníci. Odbory navíc dále rozvíjely étos školy svým důrazem na osvětu, organizovanou zábavu a disciplínu. Tímto způsobem se jim podařilo učinit z dělníka člověka, který je otevřený pokroku: „*Sociální hnutí na západě vychovalo dělníky v lidi, jejichž ústředním cílem je přičku po přičce šplhat vysoko po žebříku vzdělanosti, zatímco dělníci z východních oblastí, které mohutná stěna krkonošských hor odděluje od duchovního hnutí, jsou odsouzeni k malým platům a nízké kulturní úrovni.*“ ¹³⁵

Dělníci jsou Singerem i jinými permanentně poměřováni z hlediska kulturnosti. Ti, kdo nejsou členy žádné organizace a kdo nedefinují svou identitu na třídním základě, vystupují nezřetelně, jako by na ně autorova optika vůbec nedokázala zaostřit. Jejich identita zůstává prozatím potměšilá, neschopná artikulace. Představují lidi nedotčené kulturou, divochy, jež je třeba dlouze poučovat, aby se začali náležitě chovat. ¹³⁶ Aby Singer podtrhl míru jejich zaostalosti, vylíčil moment, kdy došlo ke konfrontaci zaostalosti s atributem modernity:

„*Neznají ani hlavní město monarchie, natožpak zemské hlavní město, a to navzdory tomu, že je s ním již delší dobu poji každodenní vlakové spoje. Lokomotiva tedy není za každých okolností nositelkou kultury. Vůči tomuto dopravnímu prostředku se staví naprosto nechápavě. Neví o vlaku nic více než to, že někam odváží jejich výrobky.*“ ¹³⁷

---

¹³³ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 23.

¹³⁴ Tamtéž, s. 141.

¹³⁵ „*Die sociale Bewegung im Westen hat die Arbeiter zu Menschen gemacht, deren Streben zunächst dahin gerichtet ist, auf der Bildungsleiter Sprosse um Sprosse emporzusteigen, während die Arbeiter der östlichen Bezirke, welche von der geistigen Bewegung durch den mächtigen Wall des Riesengebirges getrennt sind, bei ihren niedrigen Löhnen und mit diesen auf ihrer niedrigen Kulturstufe verblieben.*“ Tamtéž, s. 241.

¹³⁶ „*Mr. W. H. Lever podává ve svém spise o vzrůstu svého Port Sunlightu několik pěkných detailů o výchově dospělých. Vypravuje, kterak dělnické rodiny, přišedši ze špatných městských bytů zacházely s čistým novým bytem jako se svým dřívějším. V koupelnách uschovaly kamenné uhlí se špinavým prádlem, zahrádky zdobené záhony květin znečistily hromadami hnoje a za obytnými staveními pořizovaly chlévy. Teprve dlouhým poučováním podařilo se odstraniti tento nepořádek.*“ WELS, Rudolf, Zahradová města, Praha, 1911, s. 12.

¹³⁷ „*Sie kennen nicht einmal den Namen der Hauptstadt des Reiches, noch den der Hauptstadt ihres Landes, trotzdem schon seit längerer Zeit tagtäglich mehrere Eisenbahnzüge nach denselben führen: ein Zeichen dafür, dass die Lokomotive nicht immer und nicht überall eine Kulturträgerin ist. Völlig verständnislos stehen sie diesem Verkehrsmittel gegenüber. Sie wissen von demselben nicht viel mehr, als dass es die Erzeugnisse ihrer*

Postrádá-li člověk základní předporozumění, výdobytky pokroku ho míjí. Jádrem intelektuálního snažení středostavovských reformátorů bylo, aby na pokroku mohl být účasten každý. Proto jim tolik záleželo na osvětě, která tvořila duchovní dimenzi dělnické emancipace. Distribuce vědění dělníkům poskytla analytické nástroje, které jim umožnily nahlédnout jejich třídní situaci, čímž se z poddajných, letargických dělníků stala sebevědomá formace, schopná mobilizovat veřejnost. Je ovšem faktem, že toto vědění bylo jak zprvu, tak i posléze nezdědkou formulováno mimo samotné dělnické prostředí. Přinejmenším v habsburské monarchii a Německu hráli při utváření étosu dělnického hnutí význačnou roli intelektuálové z vyšších vrstev, kteří v dělnictvu začali spatřovat aktéra hospodářského a společenského pokroku. Dělnické hnutí si tak bez nadsázky adoptovalo pojmy a programy, které byly zpovzdálí formulovány zástupci střední třídy.¹³⁸ Třídně uvědomělé dělnictvo proto paradoxně mohlo být buržoazii přístupnější než nevzdělaný, mravně zdivočelý proletariát. Sdíleli spolu totiž osvětské hodnoty vzdělanosti, disciplíny a racionálního jednání. I přes proklamovaný sociální antagonismus tak bylo dělnictvo v mnoha oblastech recipientem středostavovské kultury. Proto mohl Isidor Singer při návštěvě jednoho dělnického vzdělávacího spolku potěšeně konstatovat: „*Překvapivým zjištěním pro mě bylo, že se dělníci nespokojují pouze s denním chlebem socialistických pamfletů, ale oddávají se kromě toho jak četbě poezie, tak i vrcholným vědeckým dílům. Vedle Marxe a Lassalla, kteří tvoří železný inventář dělnických knihoven, je zde přítomen i Adam Smith.*“¹³⁹ Ještě spíše než úroveň vzdělanosti, oceňuje Singer oddanost, se kterou dělníci ke vzdělání přistupují. Úcta k vědění je znakem civilizovanosti.

„*Nemohu s jistotou říci, zda všichni posluchači přednášce rozuměli. Mohu ale dosvědčit, že přednášejícímu napjatě naslouchali, a jejich pozornost je pozoruhodný příznak. Musím zde vyzdvihnout, kolik zárodků vzdělanosti a mravnosti jsem mezi severočeskými dělníky našel. Zárodků, o které je třeba už jen pečovat, aby přinesly ovoce...*“¹⁴⁰

Hand von dannen führt.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 243.

¹³⁸ WEIDENHOLZER, Josef, Der sorgende Staat. Zur Entwicklung der Sozialpolitik von Josef II. bis Ferdinand Hanusch, Wien, 1985, s. 211.

¹³⁹ „...machte ich bei den letzteren die überraschende Wahrnehmung, dass sich die Arbeiter durchaus nicht mit dem täglichen Brode der social-demokratischen Pamphlet-Literatur begnügen, sondern auch sich der Lektüre klassischer Dichtungen, sowie auch gemeinfasslicher Meisterdarstellungen auf den verschiedensten Wissensgebieten, namentlich auf dem der Naturwissenschaft, hingeben. Ich fand nicht nur Lassalle und Marx als eisernes Inventar dieser Arbeiterbibliotheken vor, sondern auch häufig den Adam Smith.“ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 250.

¹⁴⁰ „Ich kann selbstverständlich nicht sagen, ob die ganze Hörschaft alles Vorgetragene verstand, aber das kann ich versichern, dass sie mit gespannter Aufmerksamkeit dem Vortrage folgte, und diese Aufmerksamkeit allein ist sicherlich ein sehr zu beachtendes Symptom. Ich muss an dieser Stelle hervorheben, wie viele Keime

Kým má být péče poskytnuta, není přímo vysloveno, ale vše nasvědčuje tomu, že se jedná o Baumanova zahradníka, sebevědomého plánovače veřejného blaha a společenského pokroku.

Kromě vzdělání mělo být pečováno o to, aby se dělníkům staly přístupny „*vymoženosti naší kultury*“. ¹⁴¹ Konkrétně Herkner hovoří o muzeích, čítárnách, divadlu, koncertech a slušné družné zábavě. Jako ideál se konstruuje *Verbürgerlichung*, konkrétně se pracuje s pojmem *povznesení*. Bylo zapotřebí vytvoření společného jazyka, jímž spolu budou komunikovat dva „*národy, mezi nimiž nebylo žádných styků a žádné sympatie, kteří si navzájem ve svém chtění, myšlení a cítění tak málo rozuměli jako obyvatelé různých pásem a různých planet, vyrostlí v různé výchově, živící se různou potravou, řídicí se různými mravy a poslušni různých zákonů*“. ¹⁴² Podstatné bylo, že na tyto národy nebylo nahlíženo jako na sobě rovné. Jeden byl civilizovaný a ten druhý divoký. Úkolem, který si střední vrstvy předsevzaly, byl konceptuální obdobou *white man's burden*. ¹⁴³ Kulturní kolonizace nižších vrstev se jevila být morální povinností. ¹⁴⁴

Poměrně naléhavě vstupovalo do těchto úvah téma vlastenectví. Právě přisvojení si kulturních statků vyšších tříd a lepší materiální zajištění mohly v dělnících (znovu) zažehnout lásku k vlasti. ¹⁴⁵ Existence národního vědomí předjímala určitý systém loajalit, který třídně pojímanou společnost nahrazoval organickým modelem, v němž je každému přirozeně určena jeho funkce. Například F. L. Rieger na Valné hromadě Oulu roku 1869 hovoří o dělnictvu jako o rukou národního těla, jejichž síla závisí na jeho celkovém zdraví. ¹⁴⁶ Třídy, jež si mohly být zdánlivě cizí, byly spolu propojeny krevním oběhem a jedna bez druhé nemohly prospívat. Společenské rozpory industriální éry vznikly kvůli tomu, že se na organickou jednotu zapomnělo a jednotlivé společenské segmenty se vůči sobě odcizily. Integrace nižších vrstev do systému středostavovské kultury představovala proto naději na *obnovu* jednoty národa. ¹⁴⁷ K tomu ale bylo zapotřebí změnit konstelaci dělnické každodennosti. Dělníci totiž neměli

---

der Bildung und Gesittung ich in der nordböhmisches Arbeiterschaft [...] fand: Keime, welche nur der Pflege bedürfen, um Früchte zu bringen...“ Tamtéž, s. 251-252.

¹⁴¹ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 178.

¹⁴² „...nations, between whom there is no intercourse and no sympathy; who are as ignorant of each other's habits, thoughts, and feelings, as if they were dwellers in different zones, or inhabitants of different planets; who are formed by a different breeding, are fed by a different food, are ordered by different manners, and are not governed by the same laws.“ DISRAELI, Benjamin, Sybil, Londýn, 1844. Český překlad In: HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 147.

¹⁴³ Slovní spojení odkazující k morálně oprávněnému patronátu bílého muže nad jinými národy. Jeho autorem je Rudyard Kipling. KIPLING, Rudyard, *The White Man's Burden*, New York, 1899.

¹⁴⁴ Ale také těžkým a rizikovým úkolem, ke kterému se zámožné třídy musí odhodlávat. Viz: HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 178.

¹⁴⁵ SINGER, Isidor, *Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung*, Lipsko, 1885, s. 259.

¹⁴⁶ HORÁČEK, Cyril, *Počátky českého hnutí dělnického*, Praha, 1896, s. 17.

¹⁴⁷ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 282.

dostatek volného času ani prostředky k tomu, aby mohli kulturu vyšších vrstev recipovat, a navíc bylo vlivem katastrofálních bytových a rodinných poměrů sotva možné, aby si konstruovali ideál domova a vlasti, jenž by konvenoval s měšťanskými hodnotami. Tato nepříznivá konstelace se měla patřičně přenastavit státem a obcemi organizovanou sociální politikou a osvětovou praxí. Nezpochybnitelným činitelem na poli pozitivní změny bylo pro sociální reformátory dělnické hnutí, které sice proti národní identitě stavělo identitu třídní, ale svým důrazem na vzdělání a zájmem o věci veřejné vlastně umožnilo participaci dělníků na utváření veřejných diskursů a působilo integračně i v oblasti kultury.

Kultura sama se ovšem měla zásadně proměnit tak, aby mohla plnit roli, kterou ji autoři připisovali. Herkner v této souvislosti kritizuje na soudobé kultuře to, že je vůči společenskému napětí nevšímavá; vyčítá ji marnivost a měšťáckost. Místo, aby nastavovala společnosti zrcadlo a tematizovala dobové problémy, poskytuje pouhou estetickou útěchu těm, kdo za ni mohou zaplatit. Kultura tak podle něj společnost nespojuje, ale ještě více rozděluje, protože nereflektuje celkovou společenskou situaci, a tak se jí nedaří produkovat kulturní kódy, které by byly s to vyjednat konsensus přesahující třídní rámec.¹⁴⁸ Jinými slovy, kultura reprodukovala odcizení a afirmovala sociální rozdíly, které byly důsledkem hospodářského systému. Dotaženo do důsledků tak nesloužila emancipaci a osvětě, ale sehrávala spíše paralyzační roli. Význačným rysem tehdejší kultury podle Herknera bylo, že nikoho neurážela: „*Jest charakteristické pro naši dobu, že se nejvíce pěstuje portrét a krajina. Portrét slouží částečné marnivosti a krajinářství vyniká tou velkou předností, že může býti pravdivo, aniž by koho uráželo. Není v něm jako v hudbě sociálního momentu.*“¹⁴⁹ Podmínkou sociální reformy se tak jevila být proměna charakteru kultury. Nešlo přitom pouze o povznesení a kultivaci nižších tříd či o nabourání měšťáckého sentimentu. Kultura měla přispět ke společenskému sjednocení, k „*znovuzrození celého národa ve všech vztazích jeho bytí.*“¹⁵⁰ Kulturní produkce se měla osvobodit od tržních mechanismů a napříště měla být motivována obětavostí a sociální angažovaností.

Mravnost vystupovala velmi frekventovaně i jako motiv v narativech o pracovních poměrech v továrnách. Pracovní podmínky byly kritizovány nejen z hygienických, lékařských a národohospodářských pozic. Tradičně se kritika orientovala také na výčet negativních mravních a duchovních důsledků jednotvárné a úmorné práce. Vlivem fyzického vypětí ztrácel člověk vědomí důstojnosti, což autoři vyvozovali ze zanedbaného vzezření mnohých dělníků a

---

¹⁴⁸ HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897, s. 32.

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 34.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 335.

z jejich údajně vyvinutějšího sklonu k alkoholismu.¹⁵¹ Péče o sebe, kteréžto hodnoty proletariát vlivem industriální bída pozbyl, je znovu myslitelná teprve tehdy, když se dělnictvo zformuje ve voj a začne se do sociální reality vepisovat jako aktér. Proto také Singer vyvozuje stupeň spolkové angažovanosti jednotlivých dělníků podle obстоjnosti jejich oděvu a vnější upravenosti.¹⁵²

Tělesné a duchovní zpustnutí dělníků je rovněž příčinou jejich mravní lhostejnosti. Spíše než samotný fakt prostituce či mravních excesů Singera znepokojuje skutečnost, že dělníci necítí stud. Vinu za to klade opět podmínkám v továrních sálech, kde „*muži i ženy, staří i mladí pracují vedle sebe namačkáni a kvůli úmornému vedru nejsou dostatečně zahalení*.“¹⁵³ V této souvislosti se pracující těla nenahlížela racionalizující optikou, v níž by šlo především o efektivní pracovní výkony. Formulovaná kritika poukazovala na nehorázné a nemorální pracovní prostředí a nepřímou se obracela také na podnikatele, kteří měli neslučící se poměry v továrnách na svědomí.

To, jak se autoři k továrníkům staví, se liší případ od případu. Veskrze ovšem ve výpovědích převažuje zdrženlivé až kritické zhodnocení. Ohnisko kritiky se vztahuje na skutečnost, že se podnikatelské vrstvy staví vůči dělníkům ve svých závodech zcela lhostejně, neboť všechno, co podnikatelstvo činí, je motivováno výlučně snahou po zisku. Rozdílně od socialistického diskursu se však, spíše než o vykořisťování, hovoří o nedostatku morální sensitivity vůči dělnictvu: „... ‘*ma conscience est mon juge*.‘ *Této či obdobné odpovědi se mi dostalo na více místech. Svědomí je ale často široké a srdce uzoučké! To jsem si uvědomoval právě ve chvílích, kdy jsem byl konfrontován s touto phrase convenue*.“¹⁵⁴ Dokonce i případy, kdy dochází k alespoň částečnému zlepšení pracovních podmínek z podnikatelovy iniciativy, podle Singera nevrhají na podnikatele lepší světlo. Opravná opatření prý nepramení ze soucitu, nýbrž z ješitnosti a egoismu.¹⁵⁵ Singer si navíc všímá toho, že se propast mezi dělníky a jejich zaměstnavateli daleko více rozšiřuje, neboť továrníci najímají dozorce a další personál, který je při bezprostředním styku s dělnictvem zastupuje.¹⁵⁶ V tomto je s ním zajedno Albín Bráf, který situaci popisuje jako jakýsi začarovaný kruh. Továrníci se podle něj chtějí vyhnout přímému

¹⁵¹ MASARYK, T. G., O Alkoholismu. Předneseno v Dělnickém domě ve Vsetíně, 11. září 1905, Praha, 1908.

¹⁵² SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 167.

¹⁵³ „*In den Fabriksälen sind Männer und Frauen, Alt und Jung dicht nebeneinander beschäftigt, und wegen der oft drückenden Hitze daselbst wird in sehr leichter, nur wenig verhüllender Kleidung gearbeitet*.“ Tamtéž, s. 253.

¹⁵⁴ „... ‘*ma conscience est mon juge*.‘ *Diese oder doch eine ähnliche Antwort wurde mir sehr oft auch anderwärts zu Theil. Das Gewissen aber ist oft weit und das Herz eng! diese Wahrnehmung drängte sich mir besonders dort auf, wo ich dieser phrase convenue begegnete*.“ Tamtéž, s. 88.

¹⁵⁵ Tamtéž, s. 88.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 255-256.

styku s dělníky z důvodu jejich narůstajícího třídního uvědomění, které je staví proti svým zaměstnavatelům. Aby zamezili konfrontaci, najímali *Mittelpersonen*, na něž se od příště měla soustředit nelibost dělníků. Tento personál se však údajně k dělníkům stavěl ještě panovačněji než opravdoví páni, a tím přiléval více oleje do ohně.¹⁵⁷ Jinak ale Bráf vnímal továrníky daleko shovívavěji a neměl, na rozdíl od Singera, sklon stavět se k rozhovorům, jež s nimi vedl, pochybovačně. Jejich pokrytectví ve studii reflektuje vesměs ojediněle:

*„Jeví se jako příznačné, že se podnikatelské kruhy kritice zdravotně škodlivých poměrů v továrních sálech nezřídka kdy vysmějí s tím, že jde o chorobně přehnanou humanitu. Často přitom odkazují na špatné bytové poměry dělníků, jako kdyby z toho mělo vyplývat, že dělníka, který spí doma ve špatném vzduchu, lze stejně tak vystavit vzduchu přesyceném prachovými částicemi!“*¹⁵⁸

Poněkud nenápadně v úryvku prosvítá v případě Bráfovy studie charakteristická syntax. Dělníci vystupují jako předmět v pasivu, přičemž aktivními činiteli jsou poměry nebo podnikatelé (*arbeiten lassen*). Jinde je zase na dělníky působeno idejemi¹⁵⁹ či morálním vlivem.¹⁶⁰ Dělníci jsou v první řadě determinováni životní situací a pracovním a ideovým prostředím, a proto, pokud přeci jen v textu vystupují jako subjekty, jsou jimi pouze v restriktivním rámci těchto determinant. Často se hovoří o silách, které na postavení dělníka působí, či též o duchu (např. *Associationsgeist*¹⁶¹ nebo *Korpsgeist*¹⁶²), který v dělnickém prostředí vládne a vytyčuje kontury kolektivních zájmů.

V textech ovšem stejně tak figuruje téma svépomoci, tedy myšlenka, aby se dělnická emancipace uskutečňovala bez zásahů zvenčí a téměř výhradně prostřednictvím dělnických zájmových organizací. Apel na to, aby byla dělnictvu umožněna „*samospráva svých vlastních záležitostí*“, působí však vůči předchozímu výkladu kontrastně pouze zdánlivě. Autoři předpokládají, že předstupněm k samostatnosti jsou výchova a vzdělání, které dělníkům umožní vhodně formulovat své zájmy, a také organizace, která dělníka povede cestou „*vzestupného*

---

¹⁵⁷ BRÁF, Albín, Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881, s. 156-158.

¹⁵⁸ „Es ist bezeichnend, dass man die Kritik der sanitätswidrigen Verhältnisse der Fabrikräume in den Unternehmerkreisen nicht selten als krankhaft übertriebene Humanität belächelt oder dieselbe mit dem Hinweis auf die schlechten Wohnungsverhältnisse der Arbeiter beantwortet, als ob daraus folgen sollte, dass man einen Arbeiter, weil er zu Hause in schlechter Luft schläft, mit mehr Beruhigung in einer z. B. mit vegetabilischem Staub geschwängerten Luft arbeiten lassen könnte!“ Tamtéž, s. 141.

¹⁵⁹ „...dieselben von den Schlagworten der socialdemokratischen Tagesliteratur Deutschlands beherrscht sind.“ Tamtéž, s. 56.

¹⁶⁰ Tamtéž, s. 65.

¹⁶¹ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 167.

¹⁶² BRÁF, Albín, Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881, s. 54.

třídního hnutí. “¹⁶³ Zakládání svépomocných společenstev bylo navíc původně charakteristické v maloburžoazním prostředí,¹⁶⁴ které tak chtělo čelit tlaku velkovýroby. Společenstvo garantovalo svým členům ochranu, zavazovalo je smluvními závazky, a hlavně jim poskytovalo prostředky k podnikání. Proces osamostatnění měl pro autory takřka paradigmatický rámeček: „*Podporujeme podnikavost průmyslné třídy nezámožné, dobýváme jí kapitál, úvěr a odbyt, tak povzneseme ji z chudoby k zámožnosti, takovou opravou zjednáme jí svobodu.*“¹⁶⁵

To, že se dělníkům přiznala autonomie v otázce jejich emancipace předjímala celková proměna vztahování se k „chudému.“ Paternalistická opatření zajišťující materiální pomoc lidem v bídě měla být nahrazena jistým druhem dočasných podpůrných opatření, která by v chudých podnítila činnorodé snahy o materiální a duchovní vzestup. „*Statky sociální reformy musejí být dělníky dobyty, má-li je dělnictvo mít. Tuto nezbytnou účinnou výchovavací práci může v podstatě pouze lid na lidu samém vykonati. Majetné a vzdělané třídy mohou právě tak jako státní moc lidu pouze pomáhati, aby sám sobě pomohl.*“¹⁶⁶ Lid je tedy strůjcem své emancipace; výchovný rámeček a směr reformy je ovšem doladován „shora“ státními orgány a aktivitami vyšších tříd.

Pokusila jsem se načrtnout obrysy toho, jak se v textech zpřítomňovala témata mravnosti, výchovy a recepce kultury. Dle dobového diskursu, jež je tu zprostředkován texty sociálních vědců, mělo být povznesení dělníka na vyšší duchovní úroveň výsledkem aktivit shora, což bylo podmíněno dominantním postavením středostavovského kulturního systému. Vedle toho ovšem hrálo důležitou roli vědomí dělnické sounáležitosti a společných zájmů,¹⁶⁷ které v dělnicích ožívalo vlivem spolkové a odborářské činnosti. Představy o *výchovavací práci* je přitom důležité nahlížet v kontextu specifik moderního myšlení, jež jsem se pokusila letmo charakterizovat pomocí konceptu Zygmunda Baumana o moderním člověku jakožto zahrádkovi. Nedílnou motivací středních vrstev v této souvislosti bylo zejména učinit svět dělnického obyvatelstva pro sebe lépe čitelným. Narativy o mravnosti a výchově představují disciplinační kulturní strategii, jež vychází z víry moderního člověka, že poznatelnost řádu věcí předznamenává možnost inženýrských zásahů.

---

¹⁶³ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 176.

¹⁶⁴ Ottův slovník naučný. Díl 23: Schlossar–Starowolski, Praha, 1905, s. 888–889.

¹⁶⁵ CHLEBORÁD, F. L., *Soustava národního hospodářství politického*, Praha, 1869, s. 437–439.

¹⁶⁶ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 336.

¹⁶⁷ ŠOUŠA, Jiří, ŠTAIF, Jiří, *Diskurzivní reprezentace sociální otázky. Čechy na přelomu 19. a 20. století*, In: HLAVÁČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, Praha, 2013, s. 131.

Organizace výchovy se měla opírat o institucionální zakotvení, ať už tím byly myšleny školy, divadla, společenské místnosti či spolkový typ činnosti. Nehledě na loajality, které výchova vytvářela, integrovala ty, na něž byla směřována, do systému hegemonních kulturních kódů, což se v textových výpovědích odráží v místech, kde se hovoří o snahách po obnovení národní jednoty či po sblížení společenských tříd. Zřetelně tyto myšlenky vystupují například v pasážích, které pojednávají o odcizení mezi továrníky a jejich dělníky. Napětí mezi těmito dvěma třídami se autorům jeví jako pochopitelné, většina z nich ovšem přichází s návrhy, které by otupily panující nesmiřitelnost. Šlo jim o to, aby se vyplynuvší společenské konflikty napříště řešily civilizovaně, tj. pomocí konvencionalizovaných pravidel hry.¹⁶⁸ Proto také vítali narůstající působnost odborových organizací, které v jejich očích ztělesňovaly moderní projekt v pravém smyslu slova. Sílícímu dělnickému hnutí přihlíželi snad bez výjimky se zjevnými sympatiemi. Přes faktickou rozdílnost svých politických pozic v něm spatřovali manifestaci pokroku. Společnou jim byla představa budoucnosti, v níž budou společenské vztahy racionalizované natolik, že se existující třídní rozpory budou moci expertně regulovat.

---

¹⁶⁸ ŠOUŠA, Jiří, ŠTAIF, Jiří, Diskurzivní reprezentace sociální otázky. Čechy na přelomu 19. a 20. století, In: HLAVÁČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén, Praha, 2013, s. 124.

3. Obzory

Programové nástinu sociální reformy, které figurovaly v rámci obecnější perspektivy zaměřené na celospolečenský, případně národní celek, se zpravidla dožadovaly součinného působení veřejného mínění a institucionálních opatření. Pohnutá veřejná debata měla být podnětem pro legislativní činnost státu. Proces tvorby zákonů se přitom měl opírat o vědecké bádání, které k tématu sociální otázky stále více upíralo svou pozornost. Tito činitelé – profilující se veřejný zájem, odhalování „*železných skutečností ve vědě*“¹⁶⁹ a aktivní stát – zpřístupňovali cestu hlavnímu agentovi,¹⁷⁰ o němž se předpokládalo, že je strůjcem historické změny, a tím byl *pokrok*.

V této kapitole se táži zejména po tom, jak si autoři představují horizonty ideálního vývoje. Jaké cíle si definují jako žádoucí a jaké procesy pro ně reprezentují společenský pokrok? Pokrok zde představuje klíčový pojem, který autorům sloužil jako univerzální reference, která dodávala jejich představám o budoucnosti objektivizující ráz. Přestože se pozice ohledně budoucího kýženého vývoje v případě každého autora přinejmenším lehce odlišovaly, důležité bylo, že představa pokroku byla podle mínění každého z nich spojována s objektivním řádem *chodu* dějin. Pokrok mohl být společenským snažením popohnán či realizován, věřilo se však, že jde o objektivní sílu působící *per se*. Národohospodářská věda tuto sílu odhalovala a popisovala, a tak pomáhala definovat projekt sociální reformy, která se v zásadě měla postarat o to, aby kýženému vývoji nestály žádné překážky v cestě.¹⁷¹ Téma pokroku tedy zpravidla figuruje všude tam, kde se hovoří o vědecké činnosti a o úkolech státu v hospodářské a společenské sféře.

3.1. Veřejná péče a vize pokroku

Národohospodář Karel Engliš ve svém příspěvku k sociální politice v *Ottově slovníku obchodním*¹⁷² tvrdí, že „*sociální politika nemá stavěti, nýbrž napomáhati produktivitě tím, že zlepšuje člověka, onen nejdokonalejší nástroj výroby.*“ Kromě zlepšování se v textu objevují pojmy *vypěstění* a *přetvoření*. Primárně tedy nejde o člověka, ale o hospodářskou výkonnost,

---

¹⁶⁹ HORÁČEK, Cyril, Počátky českého hnutí dělnického, Praha, 1896, s. 7.

¹⁷⁰ KOSELLECK, Reinhart, Future Past. On the Semantics of Historical Time, New York, 2004, s. 230.

¹⁷¹ SOMBART, Werner, Ideály sociální politiky, Praha, 1904, s. 49.

¹⁷² Heslo Sociální politika, in: Ottův slovník obchodní, Díl II., Část II., Praha, s. 1263-1272.

kteřé má být dopomoženo k lepším výstupům skřze vylepšenou pracovní sílu. V následujících pasážích Engliš ovšem formuluje etičtější stanovisko, když opouští hospodářský aspekt věci a dostává se k tomu, jak by měla sociální politika restructurovat společnost. Jde podle něj zejména o to, aby tato politika sloužila jako regulátor společenské nerovnosti. Rostoucí pokrok v oblasti produktivity práce umožňuje, aby bylo bohatství rovnoměrněji rozloženo, tak aby se vyrovnaly ekonomické rozdíly. Útlak pracujících tříd v minulosti považoval za nutný, protože umožňoval, aby vyšší vrstvy mohly rozvinout pokrok na poli kultury. Ze soudobé perspektivy se mu ovšem jevilo jako spravedlivé společenské protivy mírnit, neboť by to vzhledem k povaze moderní výroby pokrok nemělo ohrozit. Proto také sociální politiku popisuje jako nivelizační zásahy, které se pokouší o to, aby třídy zatížené prací dostaly takový podíl na ekonomickém a kulturním bohatství země, jaký si doopravdy zaslouží. Hlavní smysl sociální politiky spatřuje v udržování rovnováhy sil a kvalit. Nešetřné využívání lidské energie ve jménu pokroku může údajně mít neblahé vyústění. Trvalost pokroku je možná pouze tehdy, když se o lidskou energii pečuje a když se zajistí takové podmínky, aby se mohla rozmnožovat.

Poněkud ostřeji definuje sociální politiku Werner Sombart. Odmítá, aby sociální politika byla určována kritérii etiky. V souladu s Marxovým učením se zasazuje o takové vnímání společnosti, v němž by hospodářská sféra hrála prim. Hospodářský rozkvět podmiňuje podle něj veškerý ostatní pokrok. „*Nejde o to, abychom ethicko-náboženskými rozpaky zdržovali rozvoj hospodářský, nýbrž abychom jej rychle, co nejrychleji uskutečňovali. Čím výše dospějeme na stupnici hospodářské dokonalosti, tím svobodnější staneme se lidmi...*“¹⁷³ Pokud se má sociální politika řídit ideály, tak by mělo jít o ideály vysloveně spjaté s hospodářským životem, jenž v posledku určuje směr sociálního a kulturního vývoje. Sombart se tak vymezuje vůči názorům svých kolegů a představitelů německé národohospodářské školy, zde konkrétně vůči Adolphu Wagnerovi a Gustavu Schmollerovi, kteří by snad nic nenamítali proti definici sociální politiky Karla Engliše. Sombart naproti tomu interpretuje společenské uspořádání a cíle sociální politiky pomocí odlišných kategorií. Myšlenku smířování tříd a postupné sociální konvergence konfrontuje se svými představami tříd „*kupředu se deroucích*“,“¹⁷⁴ „*věčného toku hospodářského života*“¹⁷⁵ a živelů, jež míří do záhuby.

Někde mezi těmito dvěma póly se nachází Herkner, podle něhož má sociální politika směřovat k tomu, aby všem jednotlivcům byla zajištěna stejná sociální příležitost. Má tedy dojít ke skutečné soutěži, v níž nebude více rozhodovat privilegované postavení, nýbrž talent a

---

¹⁷³ SOMBART, Werner, Ideály sociální politiky, Praha, 1904, s. 49.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 43.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 42.

schopnosti jedince. Sociální politika se má snažit odbourat „*strnulé zevní přehrady a nezvratitelné, hrdé předsudky*.“¹⁷⁶ Tradiční privilegia, ale i třídní a rasová domýšlivost, která ctí ustavené hierarchie jsou pro něj známkou úzkoprsosti. Herknerovým ideálem je vysoká sociální mobilita, která jednak propůjčuje době žádoucí dynamiku, a nadto dopomáhá pokroku, neboť zpochybnění společenské hierarchie zpravidla propůjčuje epoše přelomový ráz. Sociální reforma představuje dějinný proces emancipace neprivilegované části společnosti, který zároveň poznamenává společnost jako celek tím, že ji civilizačně povyšuje.

Zpochybnění přehrad a privilegií, jež jsou příčinou společenské nerovnosti nenarušuje Herknerův ideál o společném působení tříd, jež by pečovaly o *národní zájem*. Národní zájem je pouhým opsáním představy pokroku jinými slovy. To autor ozřejmuje hned v předmluvě knihy, v níž vyslovuje naději, že se jeho knize podaří „*posloužiti velké národní věci sociálního pokroku*.“¹⁷⁷ Ve sledované době sloužil pokrok jako hlavní měřítko, jímž se národy porovnávaly mezi sebou. Vedle stupně hospodářského vývoje se ovšem stále více jednalo také o „*výši státnického obzoru*.“¹⁷⁸ Pokročilost konkrétního národa nebyla indikována pouze hospodářským rozkvětem, ale také jeho schopností na něj adekvátně reagovat a na politické úrovni korigovat měnící se sociální poměry. Sociální politika tak vedle působení na domácí půdě sloužila reprezentativním účelům státu navenek a národní prestiži. To ostatně platí v případě Německé říše, jejíž role průkopníka v oblasti sociálního zákonodárství byla intelektuály tolik zdůrazňována, a týká se to také Rakouska, které se zejména chtělo přiblížit vývoji v západní Evropě; rakouské zákony o dělnickém pojišťování se z velké části inspirovaly vzorem Německa.¹⁷⁹

Herkner ve svém výkladu bezděky tematizuje problematiku dvou konkurenčních identit. Rostoucí třídní uvědomění pracujících vrstev, které považuje za známku jejich emancipace, se pokouší smířit s modelem národního společenství. V praxi jeho snahy nepůsobí vždy zcela koherentně. Důležité je, že se jeho vize budoucnosti opírá nikoli o třídu, ale o národ, jenž je dominantním bodem veřejné loajality a subjektivní identity jednotlivce. Jeho pojetí je blízké úsudkům mnohých jeho kolegů, tzv. katedrových socialistů. Podle nich jsou třídy, tradiční i avantgardní, členové jedné státní rodiny, „*které vykonávají různé funkce ve společenském organismu a při obratném počínání vedoucích státníků mohou žít vedle sebe v nejlepším*

---

¹⁷⁶ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 461.

¹⁷⁷ Tamtéž, úvodní strany předmluvy.

¹⁷⁸ SCHÄFFLE, Albert, *Z mého žití*, Praha, 1911, s. 46-47.

¹⁷⁹ ŠOUŠA, Jiří, ŠTAIF, Jiří, Diskurzivní reprezentace sociální otázky. Čechy na přelomu 19. a 20. století, In: HLAVAČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, Praha, 2013, s. 110. Dále též: EBERT, Kurt, *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taafesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885)*, Vídeň, 1975.

souladu.“¹⁸⁰ Mnohem více jistě překvapí, jak důležitou kategorií byl národ pro „marxistu“ Wenera Sombarta. Dle Sombarta sice rozhodně není cílem sociální politiky harmonické „sociální království“, ale i pro něj je pokrok ohraničen národním rámcem. Pokrok se uskutečňuje v rámci národohospodářského systému, svou politikou jej podporují vlády a čerpá z něho rovněž národní kultura. Pokrok se ztotožňuje se zlepšováním materiálního zaopatření národa, s rozmnožením „*našich moderních statků kulturních*“ a s upevněním „*naší národní moci, aspoň oproti inferiorním národům východoevropským a asiatským*.“¹⁸¹ S uvedeného je patrné, jak velmi byla myšlenka sociální reformy svázaná s vizí silného národa, který se staví proti národům zaostalým a po bok národů rozvinutých. U Sombarta to navíc nápadně přerůstá v šovinistický podtón.

Eugen von Philippovich byl ve stejné době, kdy byla vydána jeho sociálně statistická studie o bytových poměrech ve Vídni, též velmi angažovaný v projektu německého kolonialismu. V roce 1888 byl zvolen předsedou freiburského oddělení Německého koloniálního spolku, neboť v té době působil na tamní univerzitě.¹⁸² Uvádím to zde proto, že se mi jeví být příznačné, jak diskurs o německém imperialismu a o poměrech v koloniích nacházel určité styčné plochy s diskursem o sociální otázce, jenž se vázal na domácí prostředí. Ve svém přednesu na jednom ze zasedání spolku¹⁸³ Philippovich popsal hospodářské poměry v koloniích jako nerozřešenou „dělnickou otázku.“ Nejdříve podotknul, že k dělníkům v koloniích se musí přistupovat odlišně než k dělníkům německým: „*Je přeci pošetilé srovnávat lidi, kteří v sobě nesou teprve první známky kultury, s našimi německými dělníky a požadovat pro ně stejná práva, jaká přináleží těm, kteří na ně vzhledem k nabytému společenskému vzdělání mají nárok*.“¹⁸⁴ Společnosti v koloniích se mu jeví jako primitivní, neboť teprve (v kontextu evropské přítomnosti) nastoupily na dráhu modernizačního vývoje. Vyslovuje ovšem naději, že se časem prostřednictvím účelných opatření koloniální správy podaří pokrok uskutečňovat.

---

¹⁸⁰ Tak shrnuje základní předpoklady katedrových socialistů Werner Sombart. SOMBART, Werner, Ideály sociální politiky, Praha, 1904, s. 42-43.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 44.

¹⁸² <http://www.freiburg-postkolonial.de/Seiten/Philippovich-Eugen.htm> (náhled: 5.3.2017)

¹⁸³ Von PHILIPPOVICH, Eugen, Allgemeiner Überblick über den Stand der kolonialen Unternehmungen. Vortrag gehalten auf der vierten ordentlichen Generalversammlung des Deutschen Kolonialvereins am 6.5.1887 in Dresden. In: Deutsche Kolonialzeitung (Organ des Deutschen Kolonialvereins), IV., Heft Nr. 11, 1887, s. 333-340.

¹⁸⁴ „*Es ist doch einfach thöricht, Menschen, welche nur die ersten Spuren einer sich entwickelnden Kultur an sich tragen, mit unsren deutschen Arbeitern zu vergleichen und für erstere Rechte in Anspruch zu nehmen, die die letzteren vermöge ihrer gesellschaftlichen Bildungsstufe verlangen können*...“ Tamtéž, s. 334.

Z obyvatelstva kolonií se snad v budoucnu stanou nejen spolehlivé pracovní síly,¹⁸⁵ nýbrž i lidé s vyvinutými konzumními návyky, čímž by byl zajištěn odbyt německých produktů.

Velmi bytelně působí ve Philippovichově řeči distinkce *my* a *oni*, která se v tomto případě opírá o národní či civilizační příslušnost. O německých dělnících se mluví jako o *našich*, zatímco obyvatelé kolonií jsou *nam* přirozeně nerovni. Jako by se při konstruování jednotného národa, jehož obyvatelé přirozeně sledují stejný zájem, myšlenka nerovnosti ventilovala směrem za hranice společenství. V tomto případě v nerovném poměru vůči pevně uskupenému národnímu celku stojí obyvatelé kolonizovaných území, zatímco u Sombarta je přítomná myšlenka rivality mezi národy, jež spolu soupeří o moc a prestiž.

My se vymezuje vůči *oni* především za užití konceptu pokroku. Nejde o to, že *oni* jsou cizí, exotičtí nebo jiní. To, co se s *nimi* spojuje a co je v očích *my* celistvě charakterizuje, je skutečnost, že stojí vývojově níže. Hierarchie se zde konstruuje mezi póly zaostalosti a vyspělosti. Kdo je nejbližší pokroku, má z morálního hlediska nejvyšší moc.

Na průmyslovou modernitu bylo zároveň nahlíženo jako na něco, co se automaticky časem dostaví i ve společnostech, které ve vývoji prozatím zaostávají. „*Země, která je průmyslově rozvinutější, pouze ukazuje méně vyvinuté zemi obraz její vlastní budoucnosti.*“¹⁸⁶ Přestože autoři brali ohled na možná specifika ve vývoji té které země, vládla obecná shoda na tom, že procesy, kterými se pokrok manifestuje, mají univerzalistickou povahu. Všechny státy se ubíraly po té stejné dráze vývoje, lišily se pouze v tom, jestli daleko před ostatními klestily cestu budoucímu vývoji nebo jestli za ostatními pokulhávaly.¹⁸⁷ Právě tak uvažuje Cyril Horáček, když hodnotí nesmělé pokusy státu vyřešit bytovou otázku:

*„Bylo již vytčeno, že krok tento není ještě dostatečný, že tj. skrovný a nesmělý pokus a pokulhávání na této dráze za státy jinými, daleko před námi spěchajícími. Nicméně však průkop jest učiněn a dostaví-li se první prospěšné účinky, není pochybnosti, že z tohoto semene vyrůstí mohou nové a nové návrhy a pokusy rozšiřující působnost svou daleko přes úzké meze tohoto počátku.“*¹⁸⁸

---

¹⁸⁵ „*Vielleicht wird hierdurch die Möglichkeit der Gewinnung stätiger Arbeitskräfte gegeben werden.*“ Von PHILIPPOVICH, Eugen, Allgemeiner Überblick über den Stand der kolonialen Unternehmungen. Vortrag gehalten auf der vierten ordentlichen Generalversammlung des Deutschen Kolonialvereins am 6.5.1887 in Dresden. In: Deutsche Kolonialzeitung (Organ des Deutschen Kolonialvereins), IV., Heft Nr. 11, 1887, s. 334-335.

¹⁸⁶ „The country that is more developed industrially only show, to the less developed, the image of its own future.“ MARX, Karl, Capital: Critique of Political Economy, vol. 1, Harmondsworth, 1990, s. 91 (Preface to the First Edition).

¹⁸⁷ Na tuto tendenci evropského myšlení poukazuje mimo jiné indický historik Dipesh Chakrabarty. CHAKRABARTY, Dipesh, Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference, Princeton, 2000.

¹⁸⁸ HORÁČEK, Cyril, Otázka dělnických bytů a pokusy o její řešení u nás, Praha, 1903, s. 16.

V hesle *Dělnická otázka* v *Ottově slovníku naučném* komentuje Albín Bráf vývoj v oboru sociálního zákonodárství jako pozvolný proces, jímž společnosti krok za krokem, kámen po kameni budují stavbu, kterou „*ještě přítomné pokolení a mnohé příští musí dále budovati*.“¹⁸⁹ Nejdále podle něj pokročila „výstavba“ v Anglii, kde se vlivem právních řádů podařilo probudit vědomí rovnoprávnosti mezi dělníky a podnikateli při jednání o pracovních podmínkách a mzdě. Žádoucí směr sociální politiky by se měl zasazovat o to, aby se odstranilo sociální napětí, jež třídy žene proti sobě. Veřejná moc má společnost přimět ke společnému postupu „*před se*“ tím, že v jednotlivých třídách probudí vědomí sdílených sociálních povinností. Bráf přitom odkazuje na části vzdělaného světa, kde je stát „*horlivě při díle*.“

V doslovu své sociálně statistické studie o pracovních poměrech severočeského dělnictva Bráf rovněž zdůrazňuje důležitost odborného postupu. Poukazuje na nebezpečí unáhlených či zevšeobecnujících závěrů a současně vybízí zástupce reformního úsilí k citlivosti. Předpokladem a zároveň také prvním krokem k řešení sociální otázky je mu existence orgánů, které budou pečlivě a dlouhodobě pozorovat dělnické poměry a zkoumat kauzality a síly, jež působí na život každého jednotlivého dělníka.¹⁹⁰ Zároveň by tyto orgány měly shromažďovat metodicky zpracovaný materiál, na jehož základě bude možno formulovat reformní návrhy. Za podklad a návod pro tuto činnost může sloužit, jak sám doufá v úplném závěru textu, právě Bráfova studie.

Isidor Singer, stejně jako Bráf, přiznává zásadní působnost na sjednání sociálního smíru legislativní činnosti státu. Východisko opravdové reformy podle něj ovšem tkví ve zburcovaném veřejném mínění. Nejde mu o pouhou formální úpravu sociálních poměrů, nýbrž zdůrazňuje, že musí nastat obrat v myšlení. Ukazovat lidem, že rozumné jednání je takové, které je prospěšné obecnému blahu, má podle něj sociologie, již přezdívá „*medicína budoucnosti*.“¹⁹¹

Snad se mi na těchto několika příkladech podařilo ozřejmit, že téma sociální reformy k sobě vázalo poměrně různorodý soubor výpovědí. Všichni autoři ovšem sdílí představu, že sociální reforma je krokem, který na dráze vývoje posune společnost dopředu. Pro Sombarta pokrok představuje nejvyšší možné rozvinutí produktivních sil,¹⁹² a proto se jeho pojetí sociální

---

¹⁸⁹ Heslo *Dělnická otázka*, In: Ottův slovník naučný. Sedmý díl, Praha, 1893, s. 226-227.

¹⁹⁰ BRÁF, Albín, *Studien über nordböhmsche Arbeiterverhältnisse*, Praha, 1881, s. 162.

¹⁹¹ V originále „*Heilkunde der Zukunft*.“ SINGER, Isidor, *Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung*, Lipsko, 1885, s. 265-266.

¹⁹² SOMBART, Werner, *Ideály sociální politiky*, Praha, 1904, s. 45.

politiky omezuje striktně na hospodářské ohledy. Herkner naproti tomu sociální reformu nahlíží v daleko širší perspektivě, přičemž hlavní překážku pokroku shledává ve strnulosti společenského řádu, v němž nevítězí talent, ale privilegia. Oba a s nimi i všichni ostatní si ovšem představují budoucnost, v níž bude společnost jednotně sloužit národním zájmům.

U většiny autorů se pokrok manifestuje nikoli skrze kategorii třídy (jako je tomu u Marxe), nýbrž skrze kategorii národa. Proto sociální reformu vnímají jako proces emancipace, který se nedotkne pouze jedné společenské vrstvy, ale povznese celou národní společnost na vyšší civilizační stupeň. Jejich motivací mimo jiné bylo vyrovnat se národům situovaným v jejich očích vývojově výše či dokonce zaujmout pionýrskou pozici a ukazovat cestu všem ostatním.

3.2. Úloha vědy

Sociální otázka se prakticky od svého vzniku ocitla v hledáčku vědeckého výzkumu. Od 80. let 19. století lze hovořit o intenzivních snahách intelektuálů různého ražení vědecky se vypořádat s problémem industriální chudoby.¹⁹³ Vědecká reprezentace pracovních a bytových poměrů dělnictva si postupně ve veřejném prostoru vydobyla svou pozici vedle tradičnějšího diskursu o chudobě a také vedle diskursu konstituujícího se v řadách předáků organizovaného dělnictva. Ten posledně zmíněný nabýval rovněž na síle a svým zaměřením výrazně zpochybňoval legitimitu panujícího společenského řádu. Vedle toho, že měl ambici postihnout charakter hospodářského vykořisťování, taktéž prosazoval představu o společném třídním zájmu.

Vědecký jazyk si nicméně vůči těmto diskursům nárokoval svrchovanější pozici. Šlo o to, že vědecký výzkum byl v pojetí tehdejších intelektuálů takřka jedinou cestou, jak se dobrat pravdy, a to i na poli lidských záležitostí. Toto osvícenské vztahování se ke světu se postupně ve společnosti dominantně prosazovalo, Vědci a intelektuálové požívali v takovéto konstelaci nebývalé vážnosti, neboť se zdálo, že odkrývají pravdivou povahu věcí. Jejich symbolické systémy a propracované badatelské postupy se zkrátka jevily jako nejs sofistikovnější pokusy o zachycení reality.

Míra společenské prestiže a úctyhodnosti byla moderní společností odměřována prostřednictvím kánonu osvícenských, případně středostavovských hodnot, přičemž vzdělání zaujímalo v tomto kánonu přední pozici. Jako takové umožňovalo jedinci sociální vzestup a

---

¹⁹³ KUČERA, Rudolf, *Život na příděl*, Praha, 2013, s. 65-66.

zaštiťovalo jej autoritou.¹⁹⁴ Racionalizované vědění získalo ve společnosti devatenáctého století prominentní postavení a stále širší vrstvy obyvatelstva se namísto k tradici uchýlovaly k instanci rozumu jako k legitimnějšímu zdroji orientace a pravdy.

Upřednostnění rozumu před tradicí představovalo duchovní předpoklad modernizace.¹⁹⁵ Odklon od tradice, jež člověka obrací k minulosti a ke zkušenostem předků, a víra, že rozumem lze společnost řídit směrem k účelnějšímu a spravedlivějšímu řádu, dovolovaly, aby se z budoucnosti stalo místo smělých plánů a vizí emancipace. Moderní doba se k budoucnosti upínala jako k přirozenému těžišti života.¹⁹⁶

Věda měla v takové situaci za úkol společnost seznamovat s faktickým stavem věcí tím, že skutečnosti vynáší na světlo. Dále měla toto poznání organizovat do uceleného systému, metodologicky zpracovávat a vyvozovat z něj důsledky s ohledem na společenský pokrok. Taková motivace rovněž předcházela vzniku vědecky založených prací týkajících se strádání průmyslového dělnictva. Studie Albína Bráfa o poměrech severočeského dělnictva měla v úmyslu zmapovat co nejdetailněji prostředí, pracovní podmínky, sociální postavení a zdraví každého jednotlivého dělníka. Je pečlivě členěna do kapitol, které pojednávají o konkrétním regionálním výrobním odvětví, a samotné kapitoly jsou systematizovány pomocí četných kategorií. Precizní metodologie, vyčerpávající výzkum a vydatný materiál samy o sobě představují, jak Bráf v závěrečných odstavcích vysvětluje, vědeckou hodnotu, ovšem mají také aktuální praktické upotřebení. Samotné seznání dělnických poměrů je prý prvním krokem na cestě reformy, při níž stát ve spolupráci s nestrannými inspektoráty práce a s vědeckým zhodnocením panující situace uleví sociálnímu napětí.¹⁹⁷

Singer si při výkladu o úloze vědy v sociálně reformním procesu pomáhá přirovnáním z lékařského prostředí. Sociální otázku zastupuje nemocný pacient, u něhož je před zahájením léčby nutno citlivou prohlídkou diagnostikovat příčinu a povahu jeho stavu. Pečlivé zkoumání nejenže umožní stanovit vhodnou léčbu, nýbrž i „*sociálně politickou preventivní ochranu*.“¹⁹⁸ Pokročilost vědeckého poznání, jak dokládá, dokáže vyléčit i to, co se dříve jevilo jako nevyléčitelné. Proto není od věci, aby toto poznání proniklo na zanedbané sociální pole. Stejně jako hygienické návyky rapidně snížily riziko epidemií, může sociální věda předcházet

---

¹⁹⁴ ŠTAIF, Jiří, Společenská modernizace a česká intelektuální elita v 19. století. Několik úvah na dané téma, In: BLÜMLOVÁ, Dagmar, JIROUŠEK, Bohumil (eds.), Čas moderny. Studie a materiály, České Budějovice, 2005, s. 12.

¹⁹⁵ HAVELKA, Miloš, Modernizace, In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě, Praha, 2014, s. 260.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 260.

¹⁹⁷ BRÁF, Albín, Studien über nordböhmische Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881, s. 162.

¹⁹⁸ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 12-13.

společenským otřesům.¹⁹⁹ Organizovat diagnózu a léčbu nemocných sociálních poměrů má dle Singera stát. Ten se ovšem dosud tohoto úkolu nezhostil, a tak nezbyvá, než aby „*mu soukromí statistici bez ustání připomínali jeho závazek a, v té míře, které je jedinec schopen, samostatně sbírali materiál a vytěžovali z něj užitek tak, aby posloužili obecnému zájmu.*“²⁰⁰ Rakousko by podle něj v ideálním případě mělo zřídit úřad sociální statistiky, jenž by vedl záznamy o stavu „*svého nejceňnějšího inventáře: síle lidu,*“²⁰¹ což by navíc povýšilo jeho prestiž mezi národy.

V *Dělnické otázce* podává Heinrich Herkner výčet studií o sociální otázce, které vznikly na základě podnětu rostoucí vědecké zvědavosti. Vzdělanci postrádali statistická data a šetření, a to je přimělo k vyšetření reálné situace dělnických vrstev. Zastupovali tak podle svého mínění chybějící působnost státu, a proto jim šlo o neutrální pozici ve společnosti, z níž by působili na veřejné mínění pouze ve smyslu poučování a zadávali podnět k diskuzím. Takto se situoval také *Spolek pro sociální politiku*, jenž měl dle slov svého tehdejšího předsedy Gustava von Schmollera sehrávat ve společnosti touž roli jako sbor v antické tragédii na divadelním jevišti: „*provázeti vášnivá jednání jeviště, klidně a bez vášně stoje stranou, zastává se pravdy a dobra, slušného a spravedlivého a snažiti se zjednati těmto nejvyšším mocem lidského života větší váhy.*“ Mnohem angažovanější společenskou roli si určila roku 1884 v Londýně založená *Fabiánská společnost*, jež sdružovala britské intelektuály, kteří se angažovali v řešení sociálních problémů průmyslové éry. Na rozdíl od *Spolku pro sociální politiku* se ovšem profilovala politicky svým příklonem k reformnímu socialismu a svůj vědecký a intelektuální záběr propojovala s etickými otázkami a s politickou praxí. Myšlení představitelů *Fabiánské společnosti*, které bylo mnohdy označováno jako fabiánský socialismus, bylo vlivné i v kontinentální Evropě a v Rakousku jím byl zejména ovlivněn okruh vzdělců kolem vídeňského týdeníku *Die Zeit*, do něhož spadal například i T. G. Masaryk.

I přes proklamovanou neutralitu byl německý *Spolek pro sociální politiku* terčem kritiky namířené z mnoha stran. Jejím předmětem bylo zpochybnění nezaujatosti spolku a tím pádem také objektivity jeho výzkumné činnosti. V souvislosti s tím se v intelektuálních kruzích vedla debata, nakolik je možné a zda je vůbec žádoucí pokoušet se v rámci sociální vědy o objektivitu osvobozenou od politických, případně etických postojů vědce. Lidé jako Lujo Brentano či Werner Sombart se zasazovali o to, aby diskuze o sociální reformě byla dominantně určována

---

¹⁹⁹ SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885, s. 12-13.

²⁰⁰ „*So lange aber der Staat diese Aufgabe nicht übernimmt, ist es Sache der Privatstatistiker, denselben immer und immer wieder eindringlich an seine Obliegenheit zu mahnen und, so weit es in den Kräften der Einzelnen liegt, selbstständig Material zu sammeln und im Interesse der Gesamtheit zu verwerthen.*“ Tamtéž, s. 14.

²⁰¹ „*...durch die Aufnahme seines kostbarsten Inventars: der Volkskraft.*“ Tamtéž, s. 13-14.

odbornými diskursy. Oba dva chtěli přístupy k řešení sociální otázky zbavit idealistických východisek. Sombart považoval idealisticky podmíněnou sociální politiku za něco, co ze své podstaty zbrzdí tempo *přirozeného* vývoje,²⁰² zatímco Brentano²⁰³ upozorňoval na to, že vědecký výzkum motivovaný etickými či politickými ideály nemůže být poctivý, neboť si volí metody podle toho, aby závěrečný výstup přisvědčoval příslušným ideovým východiskům. Pozoruhodné ovšem je, jak velmi se u každého z nich lišilo to, čemu přisuzovali objektivní povahu. Za příklad může posloužit to, jak se autoři vztahovali k výkladovému modelu marxismu. Brentano nepřikládal Marxově teorii status vědeckosti, protože sociální skutečnost přílišně redukovala. Herkner dokonce Brentana označil za Marxova protivníka z hlediska zcela protichůdným interpretacím hospodářského života. Sombart naproti tomu Marxem postulovaný koncept společenského vývoje v jistém ohledu přejímá a dále s ním svérázně pracuje ve svých sociologických textech.²⁰⁴ Jako žádný jiný z autorů, jimiž jsem se v rámci práce zabývala, uplatňuje ve svých studiích Marxův model organizace sociálního světa a mocenských vztahů. Kromě toho zajímavě proplétá přístupy marxismu a sociálního darwinismu, když se podobně jako antropolog Otto Ammon vymezuje vůči sociální politice, jež by poskytovala ochranu slabým na úkor těch ostatních. Diskurs o budoucnosti *rasy* jinak kromě Sombarta ovšem nikdo nebere příliš vážně. Herkner dokonce o tomto směru ve vědě hovoří jako velikém poblouznění a současně na něm kritizuje to, jak posvěcuje stávající společenskou nerovnost:

*„A co může být dnes vyšším třídám vůbec vítanější než spisy, jež jim ‚přírodovědecky‘ dokazují, že průmyslový dělnický stav, jenž se jim stává tak nepohodlným, jest od přirozenosti předurčen k bručení, hulákání a vyhrožování, že představuje ‚méněcennou, sítím propadlou zadinu,‘ že konečně nutno ustati v dalším se s ním mazlením, a že vyšší třídy děkují své vyšší postavení v celku svému vyššímu duševnímu nadání a svým ctnostem?“*²⁰⁵

Na jednu stranu zastávali autoři mínění, že z odbornění společenské diskuze o sociální otázce bude pravděpodobněji směřovat k jejímu účelnějšímu a konceptuálně rafinovanějšímu řešení než v případě, kdy by vyjednávání o této problematice bylo omezeno pouze na prostor politiky, v němž jednotlivé strany zřídka kdy v této věci naleznou společnou řeč. Jak ovšem vyplývá z uvedené ukázky, mnozí vzdělanci si nepochybně uvědomovali riziko, že v některých

---

²⁰² SOMBART, Werner, *Ideály sociální politiky*, Praha, 1904, s. 36-37.

²⁰³ BRENTANO, Lujo, *Ethik und Volkswirtschaft in der Geschichte*. Rektoratsrede gehalten am 23. November 1901, München, 1902, s. 1.

²⁰⁴ SOMBART, Werner, *Socialismus a sociální hnutí v 19. století*, Praha, 1898.

²⁰⁵ HERKNER, Heinrich, *Dělnická otázka: úvod v její studium*, Praha, 1897, s. 458.

případech se nejedná o vědu, jež by objektivizovala sociální skutečnost a neutralizovala střet určitých politických světonázorů, nýbrž že i politika může zásadně předurčovat povahu toho, co se v dané společnosti vnímá jako vědecké. Jinak řečeno, sociální věda tím, jak popisovala a interpretovala skutečnost mohla společnost emancipovat, ale stejně tak mohla přispívat k legitimizaci statu quo. Nejednalo se v té době o radikální úvahy vlastní Michelu Foucaultovi, nicméně již Sombartův přítel Max Weber přemýšlel o vztahu vědění a moci²⁰⁶ i o povaze objektivitě vědeckého poznání.

Navzdory těmto reflexím se v textech nezpochybňuje autoritativní pozice symbolického systému vědy ani její čím dál tím výlučnější postavení v odhalování pravdy. Samotné vynášení sociálních poměrů na světlo vědeckým výzkumem, kterýžto úkol si předsevzali Bráf se Singerem, mělo samo o sobě nést podíl na řešení problému, neboť poskytovalo propracovaný metodologický postup k tomu, jak inženýrsky zlepšovat situaci dělnických vrstev. Konkrétně přitom šlo o kategorizaci dělnické každodennosti do jednotlivých oddílů (zdraví, výživa, práce, mravnost, rodinné vazby a stupeň organizace), o pečlivé statistické záznamy k těmto oddílům se vztahující a o komentáře odborníků, jež tyto informace zhodnocovaly.

---

²⁰⁶ HAVELKA, Miloš, Modernizace, In: STORCHOVÁ, Lucie a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě, Praha, 2014, s. 260.

Závěr

Edward Said ve svém díle *Orientalismus*²⁰⁷ pomocí obrovské šíře nastudovaného materiálu dokládá dominantní roli západní vědy na konstituování myšlení o Orientu. Vědecké texty o Orientu na základě jeho interpretace nevypovídají o tomto regionu v podstatě nic. Orient není předmětem deskripce, ale předmětem vytváření. Analýzou těchto textů vlastně Said cílil opačným směrem, než by se dalo zprvu očekávat. V první řadě si položil otázku, jak se na úrovni jazyka ustanovovala představa o kulturní nadvládě Západu. Dále mu šlo o to, jakým způsobem tuto představu legitimizovalo vědecké myšlení a intelektuální autority.

Přestože se jedná o zcela odlišný kontext, pokládala jsem si při četbě textů podobně formulované otázky. Podle mého názoru je totiž při obezřetném postupu určitá juxtapozice obhajitelná vzhledem k tomu, že se moje práce opírá o podobné teoretické předpoklady. Důležitou analytickou kategorií v Saidově knize je Gramsciho koncept kulturní hegemonie, který vyzdvihuje roli kultury v utváření a legitimizaci mocenských vztahů ve společnosti. V jistém ohledu lze s tímto konceptem konfrontovat i diskursivní reprezentace, jež analyzuji v této práci. Bezpochyby měly totiž ambici ve společnosti prosadit určitý pohled na sociální otázku, který eventuálně mohl zavdat podnět ke „vhodnému“ jednání. Mám-li nyní zvolit nejdůležitější otázky, které tento způsob čtení generoval a na které jsem se v práci pokusila odpovědět, pak se jedná o tyto:

a) *Jakou mírou autority a prestiže disponovaly akademické texty o sociální otázce?* Věřím, že se mi podařilo načrtnout, jak autoritativní pozici zaujímal diskurs vědy v evropské společnosti konce 19. století. To platí i v případě věd sociálních, které, inspirovány vědami přírodními, hledaly „*prostřednictvím vlastních pojmových aparátů vlastní vztahové a prediktivní zákony*.“²⁰⁸ Nutno ovšem podotknout, že v souvislosti se sociální otázkou vedle sebe existovalo vícero vědeckých přístupů k uchopení dané problematiky. V kontextu Rakouska bylo pravděpodobně nejvýraznější inspirací myšlení představitelů tzv. katedrového socialismu. Vzhledem k zacílení práce se může zdát, že vědecké diskursy o sociální otázce zaujímaly svrchovanou pozici v rámci veřejných diskuzí rakouského kulturního prostoru. Avšak středostavovští intelektuálové tvořili takříkajíc pouze jeden hlas z mnoha, které tehdy na veřejnosti rezonovaly. Přirozeně šlo především o dělnickou reprezentaci, která si toužila

---

²⁰⁷ SAID, Edward, *Orientalism*, New York, 1978.

²⁰⁸ WHITE, Hayden, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha, 2010, s. 246.

vydobýt ve společnosti v jistém smyslu autonomní pozici, ze které by bylo možno se vůči ostatním vymezovat na základě formulovaného „třídního zájmu.“

Vzdělanější dělníci si ovšem nepochybně osvojili některé středostavovské hodnoty a inkorporovali je do systému dělnické kultury. Nakolik ze strany dělníků docházelo k identifikaci s normativními představami, jež byly formulovány středními vrstvami, nakolik si tyto představy dělníci „svéhlavě“ interpretovali, a jak toto vyjednávání významů rámcovalo taktiku jejich každodenního jednání jsou však otázky, kterými se zde vzhledem k povaze pramenů a tematickému ohraničení práce nemohu zabývat.

b) Jak v textech vystupuje autorův subjekt a v jaké je pozici vůči zkoumané látce?
Analyzovala jsem zde texty, které vypovídají o poměrech dělnické třídy. Zastávám ovšem názor, že tyto výpovědi odhalují mnohem více o svých autorech než o těch, kteří tvoří jejich předmět. To, jak autoři pohlíželi na dělnictvo a jak skutečné poměry konfrontovali s představou budoucnosti, jež pro ně představuje vyústění pokroku, odkrývá jejich hodnotovou pozici. Jinak řečeno, sociální otázka pro ně představovala pole, na kterém mohli demonstrovat své pojetí spravedlivé společnosti, účelnosti a pokroku.

Motivace, které autoři při psaní textů sledovali, lze jen velmi těžko přesně odhadnout, ale zdá se, že se pohybovaly v této konstelaci: všichni autoři chtěli přispět ke zlepšení situace průmyslového dělnictva. V závislosti na tom vyslovovali někteří podporu dělnickému hnutí, neboť v něm spatřovali emancipační potenciál. S tím se nicméně nevyklučovala jejich snaha zpřístupnit dělnické prostředí působení středostavovských hodnot, a tím postupně překonat odcizení, jež vládlo mezi dělnickou a střední třídou. Nemělo jít ani tak o sociální konvergenci, ale o uvědomění si svých nezastupitelných rolí v rámci společenského organismu, které by ve výsledku stimulovalo pokrok v hospodářském, kulturním i sociálním ohledu. Velká většina byla toho názoru, že instanci, jež by mohla sociální reformu nejefektivněji prosadit, ztělesňuje stát, který by se měl svými opatřeními v první řadě zasazovat o dostižení tempa vývoje. V tomto úsilí měl být stát podporován odbornou veřejností, která nebyla ovlivňována partikulárními zájmy, nýbrž jednala výhradně v zájmu pokroku.

Sociální reforma byla koncipována jako intervence do hospodářských i do sociálních poměrů. Konkrétně například mohlo jít o státní úpravu pracovněprávních vztahů, o dělnické pojišťování či o subvencované sociální bydlení. Organizovat se měla i osvěta v oblasti hygieny, výživy a kultury. Tehdejší reformátorům se v podstatě jevilo jako přirozené, že povznesení dělnictva má probíhat po trajektorii integrace, která postupně vyústí v to, že si dělníci osvojí chování a hodnoty středních vrstev. Myšlenka dělnické emancipace byla předdefinována v rámci těchto hodnot, což znamenalo, že se dotýkala především témat jako vzdělávání, péče o

sebe, odpovědnost a racionalita. To znamená, že měla silně normativní ráz. V této souvislosti se mi jeví zajímavé sledovat, do jaké míry je diskurs o emancipaci „v zajetí“ norem středostavovské kultury a zda v rámci něho dochází k produkci mocenských situací, které sofistikovaněji stvrzují či nově vynalézají hierarchické sociální struktury. Tím se nakonec dostávám ke třetí otázce:

c) Je vůbec možno vypovídat z pozice silnějšího o někom, kdo se jeví být slabším, aniž by se tím spustil mechanismus ovládnutí? Odpovědět by v tomto případě měl spíše filozof než historik. Přesto se pokusím o dílčí postřeh, který vychází z četby pramenů. Nemám v úmyslu rozporovat, že se většina zde zmíněných intelektuálů angažovala ve věci sociální reformy, neboť s dělníky solidarizovala. Jejich snahy o povznesení těch, jež vůči nim zastávali slabší pozici v systému společenských vztahů, se mi zdají být upřímné; to, jak jsou tyto snahy vevázány v síť vědeckých výpovědí a dominujících kulturních schémat, je ovšem přinejmenším problematické. Projekt emancipace dělnických vrstev, jak je představován v pramenech, přikládal pojmům pokrok, osvobození či morálka takové významy, jež v určitém smyslu stvrzovaly stávající dominanci: dělník se povznáší tím, že si osvojuje takové chování, jež se v pramenech konstruuje jako racionální, mravní a vyspělé. Tím se ustavuje kontrola nad emancipačním procesem, neboť je s ním spojena tato normativní výbava.

Hlavním úskalím takto formulovaných emancipačních snah je podle mého názoru přesvědčení vzdělaných středních vrstev o univerzální platnosti hodnot, jimiž se konstituoval jejich étos. Skutečnost, že v textech jen málokdy zazní stanoviska samotných dělníků, si vysvětluji nikoli tak, že by je tím autoři chtěli připravit o hlas, nýbrž to podle mě dokládá míru, s jakou tito vzdělanci důvěřovali svým schopnostem pravdivě dělníky reprezentovat.

Prameny

- AMMON, Otto: Die Bedeutung des Bauernstandes, Berlín, 1894
- BRÁF, Albín, Studien über nordböhmisches Arbeiterverhältnisse, Praha, 1881
- BRENTANO, Lujo, Ethik und Volkswirtschaft in der Geschichte. Rektoratsrede gehalten am 23. November 1901, München, 1902
- Deutsche Kolonialzeitung (Organ des Deutschen Kolonialvereins), IV., Heft Nr. 11, München & Frankfurt, 1887, s. 333-340
- DISRAELI, Benjamin, Sybil, Londýn, 1844
- ENGELS, Friedrich, Die Lage der arbeitenden Klasse in England, Leipzig, 1845
- GNAUCK-KÜHNE, Elisabeth, Die Lage der Arbeiterinnen in der Berliner Papierwaren-Industrie: Eine soziale Studie, Lipsko, 1896
- HERKNER, Heinrich, Dělnická otázka: úvod v její studium, Praha, 1897
- HERKNER, Heinrich, Die oberelsässische Baumwollenindustrie und ihre Arbeiter. Auf Grund der Thatsachen dargestellt, Strassburg, 1887
- HORÁČEK, Cyril, Hospodářský podklad ženské otázky. Předneseno v Ústředním spolku českých žen, Praha, 1900
- HORÁČEK, Cyril, Otázka dělnických bytů a pokusy o její řešení u nás, Praha, 1903
- HORÁČEK, Cyril, Počátky českého hnutí dělnického, Praha, 1896
- CHLEBORÁD, F. L., Pomoc chudým dělníkům, Praha, 1868
- CHLEBORÁD, F. L., Soustava národního hospodářství politického, Praha, 1869
- KIPLING, Rudyard, The White Man's Burden, New York, 1899
- MARX, Karl, Capital: Critique of Political Economy, vol. 1, Harmondsworth, 1990
- MASARYK, T. G., O Alkoholismu. Předneseno v Dělnickém domě ve Vsetíně, 11. září 1905, Praha, 1908
- MASARYK, Tomáš Garrigue, Osm hodin práce: o boji hospodářském a sociálním: dvě přednášky, Praha, 1905
- SCHÄFFLE, Albert, Z mého žití, Praha, 1911
- SINGER, Isidor, Untersuchungen über die socialen Zustände in den Fabrikbezirken des nordöstlichen Böhmen: ein Beitrag zur Methodik socialstatistischer Beobachtung, Lipsko, 1885
- SOMBART, Werner, Ideály sociální politiky, Praha, 1904
- SOMBART, Werner, Socialismus a sociální hnutí v 19. století, Praha, 1898

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstages V. Legislaturperiode. I. Session 1881/82, Berlin, 1882

Von PHILIPPOVICH, Eugen, Wiener Wohnverhältnisse, In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Tübingen, 1888, s. 215-277

Von SCHMOLLER, Gustav, Zur Sozial- und Gewerbepolitik der Gegenwart. Reden und Aufsätze, Lipsko, 1890

WELS, Rudolf, Zahradová města, Praha, 1911

Slovníky

OTTO, J. (ed.), Ottův slovník naučný. Díl 1-27, Praha, 1888-1908

PAZOUREK, J. (red.), Ottův slovník obchodní, Praha, 1912-1917

Sekundární literatura

- ASSMANN, Aleida, Transformation of the Modern Time Regime. In: LORENZ, Chris (ed.), *Breaking up time: negotiating the borders between present, past and future*, Göttingen, 2013
- BAUMAN, Zygmunt, Všichni žijeme v utopii, In: *Respekt*, 2005 (24), Praha, 2005. Dostupné online: <https://www.respekt.cz/tydenik/2005/24/vsichni-zijeme-v-utopii?issueId=843> (náhled 5.2.2017)
- BOURDIEU, Pierre, *Co se chce říct mluvením. Ekonomie jazykové směny*, Praha, 2014
- CHAKRABARTY, Dipesh, *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*, Princeton, 2000
- DROBESCH, Werner, Die „soziale Frage“ in der Habsburgermonarchie im zeitgenössischen gesellschaftswissenschaftlichen Diskurs. In: *Moderní dějiny*, Roč. 20, 2012, č. 1, Praha, s. 1-12
- DROBESCH, Werner, Ideologische Konzepte zur Lösung der „sozialen Frage“. In:
- RUMPLER, Helmut, URBANITSCH, Peter (Hg.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IX/1: Soziale Strukturen. Von der Feudal-Agrarischen zur Bürgerlich-Industriellen Gesellschaft*, Wien, 2010
- EBERT, Kurt, *Die Anfänge der modernen Sozialpolitik in Österreich. Die Taafesche Sozialgesetzgebung für die Arbeiter im Rahmen der Gewerbeordnungsreform (1879-1885)*, Vídeň, 1975
- FASORA, Lukáš, *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870-1914*, Brno, 2010
- FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří, MALÍŘ, Jiří (Hg.), *Sozial-reformatorisches Denken in den böhmischen Ländern 1848-1914*, Mnichov, 2010
- HLAVAČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, Praha, 2013
- HLAVAČKA, Milan, CIBULKA, Pavel, POKORNÝ, Jiří, FEJTOVÁ Olga, BEK, Pavel, *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781-1939: ideje, legislativa, instituce*, Praha, 2015
- KOSELLECK, Reinhart, *Begriffsgeschichten: Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Frankfurt am Main, 2010
- KOSELLECK, Reinhart, *Future Past. On the Semantics of Historical Time*, New York, 2004
- KUČERA, Rudolf, *Život na příděl*, Praha, 2013
- Le GOFF, Jacques, NORA, Pierre (eds.), *Faire de l'histoire: Nouveaux objets*, Paříž, 1974

- LOEWENSTEIN, Bedřich, *Víra v pokrok. Dějiny jedné evropské ideje*, Praha, 2009
- MOLLONA, M., de NEVE, G., PARRY, J. (eds.), *An Anthropological Reader: Industrial Work and Life*, Oxford, 2009
- Neue Deutsche Biographie, Band 8, Berlin, 1969
- PANKOKE, Eckart, *Sociale Bewegung – Sociale Frage – Sociale Politik: Grundfragen der deutschen „Socialwissenschaft“ im 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1970
- RAŠKA, Jakub, *Chudoba, pauperismus a sociální otázka jako veřejné diskurzy v habsburské monarchii doby předbřeznové a revoluce 1848/1849*. Praha, 2016. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Jiří ŠTAIF
- SAID, Edward, *Orientalism*, New York, 1978
- STORCHOVÁ, Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha, 2014
- ŠMEJKAL, Miroslav (ed.), *Významní čeští národohospodáři*, Praha, 1993
- ŠOUŠA, Jiří, ŠTAIF, Jiří, *Diskurzivní reprezentace sociální otázky. Čechy na přelomu 19. a 20. století*. In: HLAVÁČKA, Milan, CIBULKA, Pavel a kol., *Chudinství a chudoba jako sociálně historický fenomén*, Praha, 2013, s. 100-134
- ŠTAIF, Jiří, *Společenská modernizace a česká intelektuální elita v 19. století. Několik úvah na dané téma*. In: BLÜMLOVÁ, Dagmar, JIROUŠEK, Bohumil (eds.), *Čas moderny. Studie a materiály*, České Budějovice, 2005, s. 10-48
- TINKOVÁ, Daniela, *„Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?* In: ŘEPA, Milan (ed.), *19. století v nás: modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha, 2008, s. 458-478
- VIGARELLO, Georges, *Histoire des pratiques de santé. Le sain et le malsain depuis le Moyen Age*, Paris, 1999
- WAGNER, Peter, *A History and Theory of the Social Sciences*, Nottingham, 2001
- WEIDENHOLZER, Josef, *Der sorgende Staat. Zur Entwicklung der Sozialpolitik von Josef II. bis Ferdinand Hanusch*, Wien, 1985
- WHITE, Hayden, *Tropika diskursu. Kulturně kritické eseje*, Praha, 2010
- ZÁBRODSKÁ, Kateřina, *Variace na gender: poststrukturalismus, diskurzivní analýza a genderová identita*, Praha, 2009
- ZELINKA, Inge, *Der autoritäre Sozialstaat: Machtgewinn durch Mitgefühl in der Genese staatlicher Fürsorge*, Wien, 2005

Webové stránky

<http://www.freiburg-postkolonial.de/Seiten/Philippovich-Eugen.htm> (náhled: 5.3.2017)

<http://www.reichstagsprotokolle.de/bundesarchiv.html> (náhled 20.3.2017)

<http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/kolonialbibliothek/periodical/pageview/7797026>
(náhled 20.3.2017)

<http://digital.ub.uni-duesseldorf.de/urn/urn:nbn:de:hbz:061:1-98436> (náhled 20.3.2017)